

A magántisztviselő a német és a magyar kortárs és történeti diskurzusban a 20. században*

Már az első bibliográfiai tájékozódás után látható, hogy a magántisztviselő réteg helyzete, története a német nyelvű tudományosság sajátos problematikája. A nem német nyelvű országok magántisztviselőinek, vagy a magántisztviselőkhöz hasonlítható rétegeinek történetével is jobbra német szerzők foglalkoztak. Mivel a német diskurzus megismerése számos fontos tanulással járhat a magyarországi kutatások számára is, kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy milyen sajátosságai vannak annak a diskurzusnak, melyet a magántisztviselők szerepéről folytattak a német társadalomban a második világháború előtt. Ezután részletesebben megpróbáljuk áttekinteni a második világháború utáni történeti irodalom magántisztviselőkre vonatkozó eredményeit. Végül a kérdéskör magyarországi szakirodalmával foglalkozunk. A német és a magyar diskurzus összehasonlítása lehetőséget kínál a hagyományosnak tekinthető, Erdei Ferenc-től származó kettős társadalomkép relativizálására.

A magántisztviselőkről szóló irodalom Németországban a második világháború előtt

A magántisztviselőkkel kapcsolatos legfontosabb kérdés a század első harmadában Németországban azoknak a középosztályhoz vagy a munkásosztályhoz való tartozása volt. Emellett azok a szerzők, akik a proletariátushoz sorolták a szóban forgó kategóriát, a magántisztviselők proletár léte és ennek nem megfelelő öntudata közti különbség okait vitatták.¹ Pontosabban azt, hogy ez a munkavállalói helyzetű – az ő megfogalmazásukban bér-munkás – társadalmi csoport miért őrzött polgári, sőt rendi vonásokat, és miért állt szemben élesen a munkássággal. Az első munkák, amelyek megalapozták a magántisztviselőket a középosztályhoz kapcsoló szemléletet, szintén a múlt század végén jelentek meg.² Gustav Schmoller munkáiban az ún. középosztályi koncepciót dolgozta ki. Szerinte a régi, tulajdonosi középosztályok hanyatlása vitathatatlan. Az új ipari és kereskedelmi vállalatokban azonban egy új középosztály születik a nemzet legvállalkozószelleműbb, legmozgékonyabb tagjaiból, amelyik hivatva van átvenni a régi szerepét. Schmoller jövedelmi kategóriák szerint osztályozta a népességet, és a tulajdonképpeni munkásságon felül mindenkit, már a művezetőket is a középosztályhoz számította. Így egy aránylag széles középréteget tudott kimutatni, amelynek nemzeti elhivatottságot tulajdonított.

A magántisztviselőkkel marxista elméleti keretek között foglalkozó első és azóta is idézett munkát Emil Lederer készítette.³ Ő úgy vélte, a magántisztviselők nem tartoznak egyik nagy osztályhoz sem, és nem alkotnak külön osztályt sem. Szerinte definiálni sem lehet e csoportot sem az osztályelmélet keretein belül, sem pedig valamilyen közös jellemzők, sajátosságok alapján, mivel ehhez túlságosan széttagolt a magántisztviselő kategória a tevékenységek,

* A cikk részlet a szerző készülő PhD disszertációjából.

¹ Kautsky, Karl: Die Intelligenz und die Sozialdemokratie. Die Neue Zeit, 1895. 13. sz.

² Schmoller, Gustav: Was verstehen wir unter Mittelstand? Göttingen, 1897. és Die soziale Frage. München, 1918.

³ Lederer, Emil: Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung. Tübingen, 1912.

a képzettség, a jövedelem szempontjából egyaránt. A magántisztviselők csupán negatív elkülönítő szempontok alapján képeznek egy önálló réteget a két nagy osztály között. A termelési viszonyokban természetesen nagyrészt – de nem kizárólag – a munkacréjuket áruba bocsátók közé tartoznak, de életmódjukban, tudatukban a kispolgársághoz kötődnek, ahonnan közülük egyesek származnak, vagy amelyhez asszimilálódtak. E sajátágokból adódik, hogy egy a két nagy osztály között álló réteget alkotnak, s e réteg további útja még bizonytalan Lederer szerint. Tagjai általában ellenszenvvel viseltetnek a munkásság iránt, de az arisztokráciával és a vele egyre inkább összefonódó nagypolgársággal is ellenségesen állnak szemben. A jövőben még a munkásosztályhoz való tudati és szervezeti csatlakozáshoz is vezethet a fejlődés, de követheti hosszú ideig a réteg a középosztályi politikusok által kijelölt utat is.

A magántisztviselő mozgalom sajátossága Lederer szerint az, hogy szemben a munkásmozgalommal nem politikai mozgalomként szerveződött, hanem a gazdasági kérdésekre koncentrálni jött létre. Ez annak a következménye, hogy a magántisztviselők eszmévilága túl tagolt; egy egységes ideológia, csak egységes osztályhelyzet nyomán fejlődhet ki, mint a munkásosztálynál. A magántisztviselőnek tekintett személyek egy része – a vállalatvezetők – valójában a burzsoáziához tartoznak, míg a többiek helyét az osztályviszonyokban munkavállalói mivoltuk jelöli ki. E két csoportot egy réteggé csak a már említett negatív elkülönítő szempontok formálják, még ha egyes részek számára a származás és életmód közössége adott is. E talajon egységes ideológia, amely egységes politikai mozgalmat lehetővé tett volna nem fejlődhetett ki. A magántisztviselő mozgalom alapvetően gazdasági kérdésekre koncentrálni; politikájában pedig a két nagy osztály közötti egyensúlyban érdekelt, mert az teszi számára lehetővé érdekei érvényesítését.

Az első világháború után Lederer már úgy látta, hogy eldőlt a korábban még nyitott kérdés: a magántisztviselők a munkásosztályhoz tartoznak. A nem önálló munkavégzés momentumára győzedelmeskedik a rendi, hagyományos kötöttségeken.⁴ Az első világháború végén bekövetkező elszegényedés, a magántisztviselők proletarizálódása nemcsak őt, hanem sok más szerzőt is erre a megállapításra késztetett. A Weimari Köztársaság kora a magántisztviselő-szociológia virágkora Németországban. A hivatalos statisztika, a társadalombiztosítás intézményei és a magántisztviselő egyesületek nagy mennyiségű anyagot publikáltak a magántisztviselőkkel kapcsolatosan. Ezek felhasználásával pedig számos elemző munka született.⁵ Lederer tanítványa, Theodor Geiger – a szociológiai rétegződéelméletek atyja – szintén úgy látta, hogy a magántisztviselők nem írhatóak le osztálykategóriákban (illetve a két nagy osztály között kellene szétosztani őket), hanem egy réteget alkotnak. A réteghez tartozás kritériuma számára egyedül az odatartozás érzése. A magántisztviselő réteget sajátos mentalitás jellemzi (nem pedig egy ideológia, amely egy osztály terméke lehet). A rétegek mentalitása nyitott bizonyos ideológiák felé. A magántisztviselőket mentalitásuk olyan réteggé teszi, amely „typischer sozialer Standort einer standortinadequaten Ideologie”.⁶ Azaz azon ideológiák, amelyek a magántisztviselőket cselekvésükben orientálják, nem megfelelőek osztályhelyzetük szempontjából.

Ugyancsak a magántisztviselők hamis ideológiájának okait kutatta C. Dreyfuss. Szerinte ez az egyesek polgári származásán kívül a mesterségesen fenntartott üzemi hierarchiából ered. Ez nyújtja a magántisztviselőknek a felemelkedés érzetét. Amellett azonban, hogy a munkásoktól elkülöníti őket a posztok, kitüntetések, prémiumok, üzemi szociális juttatások

⁴ Lederer, E. – Marschak, J.: *Der neue Mittelstand in Grundriss der Sozialökonomie*. Tübingen, 1926. 141.

⁵ A nevesebbek, azaz máig idézettek: Croner, Fritz: *Die Angestellten seit der Währungsstabilisierung*. 1928.; Krackauer, Sigfried: *Die Angestellten*. Frankfurt, 1933. (a továbbiakban: Krackauer); Dreyfuss, C.: *Beruf und Ideologie der Angestellten*. München, 1933. (a továbbiakban: Dreyfuss); Geiger, Theodor: *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. Stuttgart, 1932.

⁶ „az a társadalmi helyzet, amely tipikusan a társadalmi helyzetnek nem megfelelő ideológiához vezet.” Geiger, Th.: *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. Stuttgart, 1932. 233.

rendszere, a magántisztviselőket egymás riváisaivá is teszi. Ezért az irigység és a konkurenciaharc miatt hiányzik köztük a szolidaritás. Dreyfuss ideológiai manipulációról beszél, amelynek pszichológiai hatását is elemzi. A hamis ideológia központi eleme a „Beruf”, azaz a hivatás fogalma. A magántisztviselőknek az a vélekedése, hogy ők egy, a tulajdonossal közös hivatást űznek, akadályozza meg, hogy a munkásokéval azonos bért munkás helyzetüket felismerjék.⁷

Hasonlóan pszichológiai érdeklődés jellemzi Krackauer munkáját is. A Frankfurter Iskolához is közel álló filozófus szintén a proletarizálódás téziséből kiindulva elemzi a magántisztviselők hamis tudatát, figyelemmel annak pszichológiai implikációira, amelyeket a freudizmus elfojtás (Verdrängung) fogalmával közelít meg. Ez az elfojtás szerinte a tömegkultúrán keresztül történik, amelyet a modern nagyvárosokban már tipikusan alkalmazottak állítanak elő alkalmazottaknak. A magántisztviselőket munkájuk monotonitásától és a kritikai kérdésektől ez a tömegkultúra (a ponyvairódalom, a „Placierskasernen” vagyis lakások, mozik stb.) szabadítja meg. E tömegkultúra a magántisztviselőket egy tömeggé teszi: sem az individualitás, sem a szolidaritás nem jellemző rájuk. A testkultúra, a sport szintén a depolitizálás eszköze. Az egész magántisztviselő kultúra végső soron menekülés a forradalom elől, ahogyan az ifjúság kultusza a tömegkultúrában menekülés a halál elől.⁸

Hasonlóképpen a weimari kor terméke H. Speier munkája, bár évtizedekig csak kéziratban terjedt és csak a 70-es években jelent meg Jürgen Kocka jóvoltából.⁹ Elemzésében ő a marxi megközelítést a weberi fogalmakkal igyekezett kombinálni. Szerinte csak így lehet megragadni a magántisztviselők mibenlétét a német társadalomban. A középosztályi szerzők véleménye szerint módszertani hiányosságaik miatt voltak erre képtelenek, a szociáldemokraták pedig a magántisztviselő – munkás különbséget nem tudták elemezni, mert marxista fogalmi készletükkel ez nem végezhető el. A magántisztviselők helyzete azonban kulcskérdés a német társadalom jövője szempontjából kétféle értelemben is. Ugyanis ha a magántisztviselők nem proletárok, akkor Marx jóslata, amely szerint a bért munkások száma a kapitalizmusban folyamatosan nő, nem teljesül, mivel a századforduló óta a munkásság aránya nem emelkedik a német társadalomban, a magántisztviselőké viszont igen. Az előbbieik aránya csak az utóbbiakkal együtt haladja meg az 50%-ot a társadalomban. Ha a magántisztviselők nem proletárok, ez a középosztályi koncepció sikerét jelenti, amely egy közép feltételezésével legalább három osztályra bontja a társadalmat, a középnak pedig integráló, kiegyenlítő erőt tulajdonít. Speier szerint tehát annak függvényében, hogy milyennek ítéljük a magántisztviselők helyzetét, gondolkozhatunk optimistán vagy sem a fennálló polgári társadalom jövőjéről. Ugyanakkor a gyakorlatban is döntő pozícióban vannak a magántisztviselők a polgárság és a munkásosztály között, s e helyzetet szervezeteik jól ki is használják érdekeik érvényesítésére.

A magántisztviselők és munkások között valójában több szempontból lényeges különbségek figyelhetők meg. Ezeket Speier a weberi „soziale Geltung” fogalma segítségével írja le. (E fogalomban egyszerre van jelen a presztízs, az érvényesülési lehetőség, a befolyás eleme; magyarrá talán társadalmi rangnak fordíthatnánk.) A munkások emelkedésként élik meg a magántisztviselővé válást, házassági vagy baráti kapcsolatot kívánnak kötni az e réteghez tartozókkal (vagy dacból elutasítják azt), de általában sikertelenül, mert a magántisztviselők számára egy íratlan becsületkódex ezt nagyon hatékonyan tiltja. A két csoport tagjai között életvezetésükben is különbségek állnak fenn, ugyanakkora jövedelem esetén a magántisztviselők többet költenek lakásukra, kultúrára, mint a munkások. Ennek árát a magántisztviselők kései házasságkötéssel és kevés gyerek vállalásával fizetik meg. Speier szerint fennáll-

⁷ Dreyfuss idézett munka.

⁸ Krackauer idézett munka.

⁹ Speier, Hans: Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus. Ein Beitrag zum Verständnis der deutschen Sozialstruktur 1918-1933. Göttingen, 1977.

nak különbségek a fizetés formáját és más kedvezményeket tekintve is, noha ezek szerepe megváltozott. A múlt században ezeket a munkásokkal szembeni előnyöket a magántisztviselők kis számuknak és fontosabb munkájuknak köszönhetően élvezték, később azonban ezek váltak olyan jegyekké, amelyek elválasztják a magántisztviselőket a munkásoktól. Továbbra is biztosabb azonban a magántisztviselők állása, a munkanélküliség kevésbé sújtja őket, mint a munkásokat.

E tények korábbi magyarázatai Speier szerint mind hiányosak vagy elégtelenek valamilyen szempontból. A középosztályi magyarázatok, amelyek nagyrészt a magántisztviselők külön- és felülállításának legitimációját is jelentik egyben, nem alkalmasak a rangkülönbségek magyarázatára. Itt általában a munkások és magántisztviselők munkájának eltérő természetére szoktak hivatkozni. Az utóbbiak munkája a vállalkozók által delegált vállalkozói feladatokból állna, és az alapanyagokkal vagy árukkal nem mint anyaggal, hanem absztrakt módon mint számmal, tétellel vagy valamilyen fizikai, illetve kémiai minőség hordozójával foglalkoznak. E megállapítások azonban Speier szerint pontatlanok. Meghatározhatatlan, hogy hol a határa a delegált vállalkozói feladatoknak, akár egy vállalat összes alkalmazottjának munkáját is tekinthetjük a vállalkozótól delegált jellegűnek. Történetileg nézve pedig a műszaki tisztviselők feladatainak nagyobbik része a munkások feladataiból hasadtak le. Ugyanakkor olyan feladatok is vannak, amelyek újként jöttek létre a modern nagyvállalatokban. Ugyanígy nem lehet a különbségeket a termelés, illetve osztás-igazgatás ellentétéből levezetni. Egyrészt az osztás, sőt az igazgatás területén is nagyon sokféle „soziale Geltung” létezik, a napidíjas másolótól, gépiprókissasszonytól vagy virágáruslánytól a vezérigazgatóig. Másrészt pedig – és ez általánosan érvényes a különbséget a munkatevékenység jellemzői alapján magyarázó megközelítésekre – azért sem helytálló ez a magyarázat, mert a „soziale Geltung” különbségeit nem lehet a munkafolyamatban betöltött szerep függvényében magyarázni. A funkcióknak ugyanis nincs autonóm rangsora, belőlük nem adódik betöltőik hierarchiája. Ugyancsak nem meggyőző Speier szerint a hivatásra (Beruf) történő hivatkozás. Egyrészt szakmai öntudat, büszkeség a munkásoknál is megtalálható, másrészt pedig a modern munkamegosztásban a régi hivatások már teljesen széttagolódtak és összekeveredtek. A hivatás cszméje csak ideológus elfedője az egyes hivatásokon belüli rangkülönbségeknek.

Nem tudják azonban a munkás-magántisztviselő különbséget a marxista szemléletű megközelítések sem megfelelően magyarázni. Speier szerint nem lehet az elemzést az osztályhelyzetre korlátozni, mert bár az a magántisztviselők helyzetének gazdasági aspektusát jól meg tudja ragadni, de nem képes csak a „Sein” és a „Bewusstsein” fáziskülönbségeként megmagyarázni a magántisztviselők önképét, amely szerint ők egy, értékesebb munkájuk révén a munkásság felett álló, középosztályi helyzetű réteg. Azaz idővel a magántisztviselő „Bewusstsein” követni fogja a bér munkás „Seint”. Ez viszont nem teszi érthetővé, hogy a magántisztviselők miért élveznek bizonyos presztízt, tekintélyt a munkások előtt is, miért érzik a munkások emelkedésnek, ha magántisztviselővé válhatnak.

A valódi magyarázathoz hívja segítségül Speier Weber fogalmait. A presztízs, életmód, hatalom jelenségeinek összefonódásából adódik a magántisztviselőknek az a társadalmi rangja (Geltung), amelyet a munkások is elismernek. Az életmódra vonatkozó statisztikai anyagok elemzésén túl az üzenet belüli hatalom kérdését elemzi közelebbről a szerző. Úgy véli, a magántisztviselők magasabb társadalmi státuszának alapjai ezekben keresendők, s ezek azok az elemek, amelyek megakadályozzák, hogy a magántisztviselők átvegyék a szociáldemokrata „gondolatkincset” (Gedankengut). Az életmódon kívül, amely egy a munkásokénál magasabb képzést, kultúrát képvisel – ez nem feltétlenül jellemző ugyan minden egyes magántisztviselőre, de a magántisztviselők sajátos életmódja Speier szerint általában egy magasabb képzettségi szinten alapul –, a munkások feletti státuszt az biztosítja, hogy a magántisztviselők részesülnek a cégtulajdonos hatalmából és tekintélyéből. Természetesen ez sem áll mindenkiére a csoport tagjai közül, de ez határozza meg a csoport jellegét. A legtöbb

magántisztviselőnek van valamely rendelkezési lehetősége, hacsak egy gépíró felett is. A rendelkezési hierarchia egy piramist ad ki: minél magasabb valakinek a pozíciója a vállalat rendelkezési piramisában, annál nagyobb arányban részesül a vállalkozó hatalmából, társadalmi rangjából. Ebből adódik, hogy ugyanaz a pozíció nem ugyanakkora tekintélyt, megbecsülést biztosít különböző vállalatoknál. A magántisztviselők „soziale Geltung”-ja tehát valójában a tulajdonosok társadalmi rangjából, státuszából származik.

Ahogy a magántisztviselők társadalmi státusza „származtatott”, ugyanúgy az értékvilágukban sem önállóak, abban is a munkásságtól, a vállalkozóktól és nagymértékben a hivatalnokok, katonatisztek miliőjéből átvett elemek keverednek. Speier szerint ezért a magántisztviselők egy értékparazita (wertparasitische) rétegét alkotják a német társadalomnak. Az átvett elképzelésekből és értékekből pedig egy pre- és antirepublikánus beállítottság áll össze. Ezen azonban nincs mit csodálkozni. Maga a német polgárság is feudális értékekkel terhelt. A német munkásosztály pedig szintén elpolgáriasult, számára a szocializmus csak egy ideológia, amelynek megvan a maga funkcionális helye a munkásmozgalom összetartásában, de amelyért mint reális célért nem küzd. Ez magyarázza azt, hogy a magántisztviselők értékvilágukban prekapitalista elemeket őriznek.

Speier munkája végül is beleillik a weimari idők ideológiakritikai szemléletébe, noha azt weberi kérdésfeltevésekkel árnyalni tudja. Tanulmánya forrása lett a társadalmi munkamegosztást, a vállalati bürokratizálódást elemző munkáknak éppúgy, mint az osztályelemzés keretei között maradó kísérleteknek vagy az életmódra vonatkozó kérdésfeltevéseknek. Az ideológiakritikai felfogásnak egy sajátos formája Ernst Bloch elképzelése, akinek munkája szintén a weimari korhoz kötődik, de felfogása hatott a második világháború után is. Bloch úgy vélte, a társadalmi „valósággal” össze nem egyeztethető öntudatok korábbi társadalmi valóságokból maradtak fenn. Ez úgy lehetséges, hogy a történeti idő nem egyforma sebességgel halad az élet különböző területein, és így sajátos egyidejűtlenségek alakulnak ki. A magántisztviselők gazdasági szerepükön alapuló társadalmi helyzetük szerint más időben éltek, mint önképük szerint, ezáltal saját érdekeiket is – amelyek proletár érdekek – félreismerték.¹⁰ Bloch szerint a kapitalizmus és a szocializmus egymással egyidejűleg (gleichzeitig). Elölük menekülve fordulnak a magántisztviselők a múltba, pontosabban régi felépítmények maradványaihoz. (Így tesznek a parasztok és általában az elszegényedett középrétegek is.) A múlt tudatformái biztosítják a menekülést a kellemetlen jelen elől, de így az elégedetlenség a jelen problémáival szemben csak lázongás marad, amely nem veszélyezteti a fennállót. Sőt a kapitalizmus kihasználja ezeket az egyidejűtlenségeket, amennyiben ezek által elmúlt korok antagonizmusai elfedik a jelen antagonizmusát. A nem egyidejű tudatformák szubjektíve a jelen elutasítását jelentik, objektíve pedig régi termelési formákhoz tartozó felépítmények továbbélését, együttesen pedig a társadalmilag nem feldolgozott múltat. A feldolgozás elmaradása konkrétan a német polgári forradalom elmaradását jelenti.

A magántisztviselők a német társadalomtörténet-írásban 1945 után

A második világháború után a magántisztviselő-problémák bekerültek a történeti szakirodalomba is, de emellett továbbra is megjelentek szociológiai munkák e témában, köztük néhány már a weimari időkben is a témakörrel foglalkozó szerzőé.¹¹ A magántisztviselő tematika mint társadalomtörténeti probléma első és legnagyobb hatású feldolgozója Jürgen Kocka volt. Első e tárgyban született munkájában a Siemens cég példáján azt vizsgálta, hogy a weberi bürokrácia-felfogás mennyiben alkalmazható egy kapitalista nagyvállalatra, vala-

¹⁰ Bloch, E.: Der Faschismus als Erscheinungsform der Ungleichzeitigkeit. In: Nolte, Ernst: Theorien über den Faschismus. Köln–Berlin, 1972.

¹¹ Croner, Fritz: Die Angestellten in der modernen Gesellschaft. Frankfurt, 1954.; Soziologie der Angestellten. Köln, 1962.

mint hogyan módosulnak a bürokráciának mint a legális uralom apparátusának a sajátosságai annak következtében, hogy egy nagy cég, illetve részvénytársaság tisztviselő kara, nemcsak a bürokrácia hagyományosan értett feladatait látja el, hanem – részben – termelő funkciókat is betölt.¹² E munka során tárgyalta a magántisztviselőkre vonatkozó hagyományos kérdéseket is. A vállalat fejlődése a 19. század második felében szervezeti szempontból egy bürokratizálódási folyamatként írható le. Ebből – Kocka szerint – a magántisztviselők pozíciójára nézve az a következmény adódik, hogy az egyes személyek veszítenek funkcionális értékükből. Amíg a múlt század közepén a cég tisztviselői a tulajdonossal közvetlen kapcsolatban álltak, többé-kevésbé széles rendelkezési jogkörrel (és ehhez szükséges személyes felépítéssel) rendelkeztek, a cég tevékenységének kiterjedt része felett bírtak áttekintéssel, s szakismeretük, tapasztalatuk is fontossá tette őket, addig a cég lojalitásuk megtartása érdekében megfélemlítő ellenszolgáltatásokat is nyújtott. Magasabb, nem napi, hanem havi bért kaptak, amely szolgálati idejükkel együtt növekedett (a munkásoké a 40. életév után viszont már csökkent, azzal párhuzamosan, ahogy munkaképességük csökkent); rugalmasabb munkaidőben dolgoztak; állásuk a megrendelések ingadozásától független volt, egyéni szükség-helyzetben pedig számíthattak a tulajdonos patriarchális segítségére. Ezzel szemben a századforduló után, noha néhány vezető tisztviselőre még mindig állt, hogy a cég tevékenysége során szerzett tapasztalataik értéket jelentettek a vállalat számára, a magántisztviselők nagy többsége alárendelt részfeladatokat látott el egy igen tagolt munkamegosztásban. A személyes viszonyokat előírások és rutin váltotta fel, a munka standardizálttá vált és a vállalat tevékenysége felett nem nyújtott áttekintést.¹³ A magántisztviselőknek a munkásokkal szemben élvezett privilégiumait azonban mégsem építették le a cégnél, noha bizonyos alkalmazotti csoportok számára (például írások) megszorították. Kocka kérdése ezzel kapcsolatban éppen az, hogy miért maradt fenn a Siemensnél a magántisztviselők kedvezőbb helyzete a gazdasági racionalitás ellenére.¹⁴

A válasz megadásához tekintetbe kell venni – Kocka szerint – a magántisztviselők önértelmezését, a hosszabb távú német fejlődés specifikus jellemzőit és a konkrét társadalmi-politikai erőviszonyokat. A magántisztviselők hagyományosan nem munkavállalóként (vagy munkásként) definiálták magukat, hanem a tulajdonos – vele azonos foglalkozást (Beruf) űző – munkatársaiként. Gondolkodásukban, mentalitásukban pedig a Beamterek irányába orientálódtak, tehát a német állami hivatalnokok eszményét igyekeztek követni. (Innen származik a „Privatbeamte” elnevezés.) Ez az önértelmezés egyre növekvő mértékben irrécálissá vált a bürokratizálódás, az üzemi munkamegosztás fejlődésének előrehaladásával, azonban a vállalkozóknak – Kocka a Siemens elemzése után általánosabb síkon is megfogalmazza megállapításait – érdekében állt ezt az „előítéletet” (Kocka szóhasználat) fenntartani, illetve részben maguk is osztották azt. Noha nem volt funkcionális alapja a magántisztviselő privilégiumok fenntartásának, az erősödő társadalmi-politikai összeütközések miatt mégis megértette ez a vállalkozóknak. Megakadályozhatták ezáltal, hogy a munkások gyűlölete a tisztviselőkkel szemben oldódjon, és hogy ez utóbbiak munkavállalóként azonosítsák magukat, azaz megelőzhették egy egységes munkavállalói front kialakulását. A két munkavállalói csoport szervezett együttműködésének lehetőségét elhárítandó a magántisztviselők szervezkedését, amely nem fért össze szolgálati viszonyuk patriarchális felfogásával, nagyobb energiával igyekeztek megakadályozni az 1900-as években, mint a munkások szervezkedését. A Siemensnél a törekvések sikerrel jártak, az első világháború előtt a magántisztviselők egyszer sem léptek

¹² Kocka, Jürgen: Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847-1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung. Stuttgart, 1969. (a továbbiakban: Kocka 1969.)

¹³ Kocka 1969. 547-559.

¹⁴ Kocka 1969. 509.

fel konfliktus esetén a munkások oldalán, álláspontjuk a cégvezetés mellett mindig egyértelmű volt.¹⁵

A konkrét, rövidtávú megfontolások mellett a magántisztviselői privilégiumok fennmaradásának irányába hatottak a német fejlődés hosszútávon érvényesülő sajátosságai is. Az ipari és kereskedelmi vállalkozás – Kocka véleménye szerint – Németországban egy sajátos presztízshiányban szenvedett. Az iparosodás, polgárosodás, kapitalizmus előtti korszak elit-csoportjai (katonatisztek, hivatalnokok, nemesek) maradtak jelentős részben a mintaadó csoportok a Wilhelminus Németországban. Ennek következtében a német vállalkozó burzsoázia is e csoportok irányába orientálódott. E csoportok váltak a társadalmi identitáskeresés fix pontjaivá. Kocka egyenesen feudalizációs tendenciákról beszél az ipari vállalkozók kapcsán. Főnökeik e rendi orientációjával párhuzamosan a magántisztviselők, az állami hivatalnokok irányába tájékozódtak, azoknak magatartási mintáit vették át. Így a sajátos német fejlődésben a kapitalizmus egy antikapitalista szemléletű középosztályt hozott létre, amelyik a vállalkozó szellem, önálló kezdeményezés, teljesítményelv, verseny kapitalista és polgári értékeit clutasította.

E tényezők vezettek oda, hogy a magántisztviselők kiváltságaihoz funkcionális alapot szolgáltató sajátosságok végleges eltűnése előtti utolsó pillanatban, mintegy mesterségesen, megerősítették e munkavállalói csoport privilégiumait. Ehhez nem lett volna elég, hogy az érintettek – a Siemens szintjén épp úgy, mint országos szinten megfogalmazva – ragaszkodtak azokhoz. A tisztviselőket a munkásokkal szemben nagyobb védelemben részesítő üzemi politikának országos szinten megfelelt a kormányzat középosztályra koncentráló szociálpolitikája. Ez utóbbi célja egyértelműen a szociáldemokrácia ellensúlyozása volt. Ez a szociálpolitika azonban jó ideig a „régí” középosztályt favorizálta, azaz a jobb módú parasztságot, a kisipart és kiskereskedelmet. Az egyenlőtlen versenyre, a kézműveskamarákra, a tanoncügyre, házalásra, tőzsdére vonatkozó törvények e társadalmi csoportokat, illetve azok valamelyikét igyekeztek védeni. A magántisztviselők bevonása e körbe csak azután vált lehetségessé, hogy G. Schmoller kidolgozta az új szükségleteknek megfelelő „új középosztály” koncepcióját, amelyben a magántisztviselők funkcionálisan a régi középosztály pozícióját átvették. Csak az „új középosztály” fogalmának a szociálpolitikai diskurzusba való bekerülése után (1904) vált lehetségessé, hogy az állami szociálpolitika rájuk is kiterjeszkedjen. Ez az 1911-es magántisztviselői nyugdíjtörvénnyel történt meg. Ezzel a magántisztviselőkre is kiterjesztették, s mindjárt a munkásoknál sokkal kedvezőbb feltételekkel a nyugdíjbiztosítást. Az addig csak negatív elhatárolódásokban létező csoport a társadalombiztosítás terén egy olyan pontot nyert, amelyhez valóban közös érdek fűzte tagjait. Ekkortól kezdve világos a gyakorlati életben, hogy ki magántisztviselő, és ki nem az. A kérdést a magántisztviselői társadalombiztosításhoz tartozás döntötte el. Az ezt létrehozó törvényben az érintettek körét egy felsorolással határozták meg. Ez pedig a fent leírt tényezők, valamint pillanatnyi érdekerőviszonyok alapján alakult ki. Ebből adódik, hogy a munkamegosztást alapul vevő társadalomtudományos munkák mindig kudarcot vallottak, amikor a történetileg létező magántisztviselő csoport szisztematikus definícióját kívánták kidolgozni.¹⁶

Kocka következő, a magántisztviselő témának szentelt monográfiájában a német és az amerikai magántisztviselők társadalmi helyzetét és törekvéseit hasonlította össze.¹⁷ A kutatás elsősorban az Egyesült Államokra vonatkozott, Németország csak másodlagosan szerepelt, de az összehasonlítás célja mégis elsősorban a német történelem sajátosságainak megértése volt. A két ország gazdasági fejlődése a vizsgált korszakban Kocka szerint nagyon is

¹⁵ Kocka 1969. 513.

¹⁶ Kocka 1969. 536-544. Itt Kocka Lederer felismerésére hivatkozik, amely szerint nem lehetséges szisztematikus definíciót kidolgozni a magántisztviselők számára.

¹⁷ Kocka, Jürgen: Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie. Zur politischen Sozialgeschichte der Angestellten: USA 1890-1940 im internationalen Vergleich. Göttingen, 1977. (a továbbiakban: Kocka 1977.)

hasonló, ennek következtében a magántisztviselők helyzete is összevethető a társadalmi munkamegosztás szempontjából: a termelés és elosztás tekintetében hasonló helyzetet töltenek be, jövedelmi viszonyaik tendenciájukban és arányaikban hasonlóak. Emellett azonban a két ország társadalmi-politikai fejlődése eltér, ami sajátos hagyományok, helyi tényezők eredménye.¹⁸ Elemzésében a referenciacsoportok szociálpszichológiai elméletét is felhasználja.

A magántisztviselők szerepe a két ország társadalmában és politikai életében gyökeresen eltér, amint azt a szerző megállapítja. Németországban a magántisztviselőket magas, a munkásságét is meghaladó szervezetségi arány és szervezeteiknek a munkássággal és a szociáldemokráciával való társadalmi és politikai szembenállása jellemzi. Ez és a szervezetek antiszemitizmusa csak erősödik az első világháború után, amikor a német magántisztviselő-szervezetek egyre inkább szakszervezetként működnek a gyakorlatban. Amerikában ezzel szemben a magántisztviselők szervezetsége nagyon alacsony, saját szervezeteik a németországi értelemben tulajdonképpen nincsenek, ha szervezkedésbe bekapcsolódnak, részt vesznek a munkásszakszervezetek országos szervezetében. Sőt a szakmunkások és szervezeteik anyagi és szervezeti sikerei példaképpént szolgáltak a magántisztviselők számára. Németországban a gazdasági válság hatására a magántisztviselők jelentős része a szélsőjobb hívévé vált, míg az Egyesült Államokban ennek nem találni nyomát. Kocka azt a tényt, hogy a hasonló gazdasági viszonyok és a munkamegosztásban betöltött hasonló helyzet ellenére miért alakult ennyire eltérően a magántisztviselő kategória fejlődése a két országban, több ok együttes hatásának tulajdonítja. A munkás-magántisztviselő elkülönítésc ellen hatott egyrészt az amerikai társadalom etnikai sokfélesége (az etnikai különbségek egyszerűen relevánsabbak az egyének életében, mint az ilyen jellegű foglalkozási különbségek), a németországinál nagyobb mérvű földrajzi és társadalmi mobilitás, valamint az állam eltérő szerepe. Az Egyesült Államokban a New Deal előtt nem volt jelentős mértékű állami beavatkozás a gazdasági életbe, illetve a munkaviszonyokba, míg Németországban igen. Ez, mivel a különféle társadalmi csoportokat az állam eltérően kezelte, érdekelté tette az érintetteket erős érdekképviselői szervek létrehozásában, és ugyanakkor megerősítőleg visszahatott a társadalmi különbségek rendszerére.¹⁹

Ezen szempontoknál azonban nagyobb szerepet tulajdonít a munkásmozgalom eltérő jellegének. Amerikában a munkásmozgalom soha nem lépett ki egy szakszervezeti mozgalom keretei közül, nem jött létre erős, marxista ideológiájú, a fennálló rendszert veszélyeztető szociáldemokrata vagy szocialista párt. A munkás lét – ellentétben a németországi helyzettel – nem jelentett zárt szubkultúrát, és nem jelentett az élet minden aspektusát átfogó tényt, csak szakmai jelentősége volt. A szakszervezetek csak a munkásságnak a munkaviszonyhoz kötődő anyagi-gazdasági érdekeiket képviselték, a politikai érdekképviselőt ettől elvált és más, nem szakmai-foglalkozási alapon szerveződött. Ugyanakkor a szakképzett és a tanulatlan munkás különbsége az Egyesült Államokban sokkal jelentősebb elválasztó tényező volt, mint Németországban.²⁰ Mindezek következtében a munkásság nem volt Amerikában az a kontrasztcsoport a magántisztviselők számára, amelyen saját társadalmi helyzetüket lemérhették, amelyhez képest meghatározhatták magukat, és amelytől szociálisan és politikailag elhatárolhatták volna magukat. Pozitív irányban referenciacsoportként a magántisztviselők számára a „professionals” jelentkeztek. Egy másik lényeges tényező, amelynek Kocka fontos szerepet tulajdonít, az „iparosodás előtti, kapitalizmus előtti, polgárosodás előtti tradíciók” jelenléte a német társadalomban.²¹ Ez bizonyos – a valódi polgári forradalom elmaradásából következő – továbbélését jelentette rendies magatartási mintáknak („ständische Verhaltensmuster”), rendi típusú orientációs mintáknak. Németországban az

¹⁸ Kocka 1977. 34-39.

¹⁹ Kocka 1977. 296-319.

²⁰ Kocka 1977. 163-173.

²¹ „vorindustrieller, vorkapitalistischer und vorbürgerlicher Traditionen” Kocka 1977. 309.

ipari kapitalizmus túl gyorsan fejlődött ki a gazdasági szférában, a mentalitás, a gondolkodásmód nem tudott ezzel lépést tartani és korábbi sajátosságokat őrzött. Ez tette lehetővé, hogy a magántisztviselőket mint réteget – jórészt tudatosan – kialakítsák Németországban Kocka ezzel kapcsolatban megismétli már előző munkájában kidolgozott elemzését, annyit téve hozzá, hogy a magántisztviselők számára negatív elhatárolódásuk szempontjából a munkásság szolgált referenciacsoporthoz, pozitív értelemben vonatkoztatási csoportjuk pedig az állami hivatalnokok voltak, tehát nem az úgynevezett „professionels”. A rendies tényezők együtthatása a világválsággal vezetett a nácizmus győzelméhez, a gazdasági válság egymagában nem eredményezte volna azt. Amikor a társadalmi munkamegosztás fejlődésének következtében a magántisztviselők státusza romlott a munkássághoz képest, azaz proletarizálódtak, ami az U. S. A.-ban is többé-kevésbé megtörtént, akkor a rendi elemek jelenléte miatt mentalitásukban reagáltak annyira másként, mint az amerikai magántisztviselők, s felzárkóztak a nácik mögé. A fasizmusra vonatkozó viták szempontjából ez Kocka művének legfontosabb hozadéka.²²

Még egy összefoglaló jellegű munkát szentelt Kocka a németországi magántisztviselő réteg kialakulásának, tovább részletezve és finomítva a korábbi munkájában tett megállapításait.²³ Kifejti, hogy a 19. század közepén szinte volt némi alapja a magántisztviselők különállásának a munkásokkal szemben az üzemekben belül, mert egyrészt nem volt valódi alkalmazotti munkaerőpiac, mivel alacsony volt az iskolázottsági szint (ráadásul a távíróhálózat felállításában, amelyből Kocka a példáját veszi a Siemensről szóló korábbi munkája alapján, más cég híján másutt nem képződött hozzáértő munkaerő). Másrészt az alkalmazottak munkája nehezen volt standardizálható, nehezen volt ellenőrizhető, egyedi munkákat és változatokat végeztek, sok információhoz jutottak. Ezért a tulajdonosoknak érdeke volt magukhoz kötni őket és lojalitásukat biztosítani. Ennek érdekében az állami hivatalnokokhoz hasonló előnyöket juttattak nekik: fizetés (Gehalt) és nem bér (Lohn) formájában kapták javadalmazásukat, nagyobb biztonságot és rövidebb munkaidőt élveztek.

A rendies magatartási minták a német bürokratikus hagyományok, az állam és gazdaság közötti merkantilista típusú kapcsolatok, az állami (műszaki) szakfőiskolák révén, és azon keresztül, hogy gyakran quériált tisztet, volt közhivatalnokokat alkalmaztak elterjedtek az iparban. Ez létrehozott egy a vállalatok valóságához nem mindenben illeszkedő öntudatot a magántisztviselők között, amit a későn induló német iparosítás gyors lendületében oly nagy szerepet játszó iskoláztatás társadalmi hatásai is erősítettek. Ez az öntudat egyre kevésbé illeszkedett a társadalmi munkamegosztás rendszeréhez, mert a gazdaság bürokratizálódásával és az üzemek növekedésével valódi alapjai egyre fogytak. Az irodai munka is egyre mechanikusabbá, egyre felosztottabbá, tehát könnyebben ellenőrizhetővé vált, az egyes hivatalnokok jelentősége ezzel párhuzamosan csökkent. A munkaerőpiaci helyzet is megváltozott az oktatás szintjének és az iskolázottságnak a növekedésével. E folyamatokat és az átlagkeresetnek 1900 után bekövetkező csökkenését nevezi Kocka – a már említett kortárs munkák nyomán – proletarizálódásnak. A magántisztviselők helyzetük eme rosszabbodására reagáltak úgy, hogy országos szinten fogalmazták meg igényeiket és állami védelmet követeltek. Tehették ezt a kormányzat és a munkásmozgalmat ellensúlyozni igyekvő erők támogatásával. Az 1911-es törvénnyel, amely nyugdíjat biztosított számukra elérték céljaikat, privilégiumokat kaptak. Az 1900-as válság indította el a mozgalmat, amely ehhez vezetett, akkor lépték túl véglegesen a szakmai határokat. Ez utóbbiban egyfajta középosztály-ideológia (Mittelstand Ideologie) volt segítségükre, amely biztosította az eltérő származású, képzettségű, anyagi

²² Amint egy recenzius megállapította, ez a tétel elsősorban azon álláspontokkal szemben fogalmazódott meg, amelyek a fasizmust a kapitalizmusához kötött jelenségként írták le. Gerd Gieschmann cikke. In: Archiv für Sozialgeschichte, 1980. 761-765.

²³ Kocka, Jürgen: Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850-1980. Vom Privatbeamten zum angestellten Arbeitnehmer. Göttingen, 1981.

helyzetű magántisztviselő-csoportok ideológiai integrációját. A magántisztviselő érdekközösség a nyugdíjtörvény körül formálódott, addig látens volt, de létezett már korábban is.²⁴

Kocka munkái nyomán, illetve az ő kezdeményezésére számos kutató foglalkozott a magántisztviselők történetével. Az érdeklődés növekedését jelezte, hogy újra kiadták Krackauer már említett könyvét, s megjelent Speier már szintén tárgyalt, korábban kiadatlanul maradt kötete, továbbá egy másik, a hitleri hatalomátvétel előttről származó, de akkor meg nem jelent könyv: Erich Fromm munkája.²⁵ Kocka szerkesztésében kísérlet történt egy az Egyesült Államok és Németország összehasonlításánál szélesebb körű nemzetközi összehasonlításra.²⁶ E kötet szerzői általában a Kocka által kidolgozott kérdésfelvetéseket vizsgálták tanulmányaikban a magántisztviselőkkel, illetve a nekik megfelelő társadalmi csoportoknál a különböző országokra nézve.

Szintén a Kockától kiinduló inspirációk nyomán született a svájci magántisztviselők társadalomtörténetét feldolgozó monográfia.²⁷ A monográfia szerzői is a munkamegosztás, a gazdasági változások és a sajátos hagyományok eredőjeként írták le a magántisztviselők történetének fordulatait munkájukban.²⁸ A nemzetközi összehasonlítás itt csak Németországra irányul, így nem annyira az a kérdés kerül előtérbe, hogy miért is léteztek magántisztviselők szervezett, elkülönült réteggként Svájcban, hanem inkább a magántisztviselő – munkás különbségek mibenléte. A szerzők nem egységes csoportként kezelik a magántisztviselőket, hanem több egymástól eltérő helyzetű foglalkozási csoportot vizsgálnak meg részben ágazatok, részben foglalkozások szerint (kereskedelmi alkalmazottak, technikusok, az exportágazatokban dolgozók stb.). Az e csoportokhoz tartozók munkában elfoglalt helyzetének elemzéséből azt a következtetést vonják le, hogy a különféle magánalkalmazottak a munkásokénál számos szempontból – a munka mechanikus jellege, a vele járó felelősség, a bér, az ellenőrzés standardizáltsága, a tulajdonosokkal való kapcsolat – jobb, illetve más helyzetben voltak. Ugyanakkor az alacsonyabb beosztású vagy kedvezőtlenebb helyzetű magánalkalmazottakat, a munkássággal való stratégiai szövetségben, ami számukra adódhatott volna, megakadályozta, hogy a kedvezőbb helyzetű, illetve privilegizált magasabb beosztású magántisztviselők befolyása alatt álltak kulturális és politikai szempontból. A magántisztviselő szervezetek célkitűzéseit egyfajta professzionalizációs törekvés jellemezte. Az egyesületek iskolákat tartottak fenn, amelyhez a szövetségi állam anyagi támogatását is elnyerték, és ezen keresztül

²⁴ Itt Speier azon megállapítása ismétlődik tulajdonképpen meg – Kocka hivatkozik is rá –, amely szerint a magántisztviselők előnyeinek eredetileg szilárd alapja volt a munkájukat a munkásokétól elkülönítő sajátosságokban, majd a helyzet megfordult, és éppen a privilégiumok különítették el őket a munkásoktól.

²⁵ Fromm, Erich: *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reichs. Eine sozialpsychologische Untersuchung*. München. 1983. Fromm e munkájában, amelyhez az anyaggyűjtést még a Frankfurter Iskola keretében végezte el, a marxizmus és a freudizmus kombinálásával kísérelt meg magyarázatot adni a magántisztviselők nyitottságára a náciizmus iránt és a látszólag erős és jól szervezett munkásosztály gyengeségére azzal szemben.

²⁶ Svédország, Svájc, Ausztria, Franciaország és Nagy-Britannia volt azon kutatások tárgya, amelyek eredményei megjelentek a következő kötetben: *Angestellte im europäischen Vergleich = Sonderheft 7. Geschichte und Gesellschaft. Die Herausbildung angestellter Mittelschichten seit dem späten 19. Jahrhundert*. Hrsg. von Jürgen Kocka. Göttinge, 1981. (a továbbiakban: *Angestellte im europäischen Vergleich*)

²⁷ A szerzők hipotéziseiket és kutatási tervüket a Kocka szerkesztette kötetben tették közzé először. König, Mario – Siegrist, Hannes – Vetterli, Rudolf: *Zur Sozialgeschichte der Angestellten in der Schweiz*. In: *Angestellte im europäischen Vergleich*. 169-195.

²⁸ König, Mario – Siegrist, Hannes – Vetterli, Rudolf: *Warten und Aufrücken. Die Angestellten in der Schweiz, 1870-1950*. Zürich, 1985. Előzményei közé tartozik az egyik szerzőnek egy Kocka Siemens kutatásához hasonló kérdéseket egy svájci cég kapcsán megvizsgáló kötete. Siegrist, Hannes: *Von Familienbetrieb zum Managerunternehmen. Angestellte und industrielle Organisation am Beispiel der Georg Fischer AG in Schaffhausen 1797-1930*. Göttingen, 1981.

igyekeztek a munkacépi piacot ellenőrizni, ez azonban nem járt sikerrel. A legtöbb magántisztviselő-tevékenység nem igényelt olyan speciális szakismeretet, hogy lehetséges lett volna arra egy professzionalizációt felépíteni. A magántisztviselők a munkássággal szemben a polgári táborban maradtak, a szélsőjobb oldali irányzatoktól ugyanakkor mindvégig távol tartották magukat, mert hiányzott annak sikeréhez a Németországban meglévő rendies hagyomány, a Beamter előkép és a munkássággal való éles társadalmi konfliktusok. A munkásmozgalom a két világháború között integrálódott Svájcban a társadalmi-politikai rendszerbe, ami lehetővé tette, hogy a magánalkalmazottak, az ideológiai elhatárolódás ellenére, ne álljanak élesen szemben velük, sőt, bizonyos kérdésekben – ezt a svájci demokrácia sajátos rendszere lehetővé tette – csatlakoztak együttműködjenek. Összességében a szerzők úgy találják, hogy a magántisztviselők különálló öntudata Svájcban más jellegű volt, mint Németországban, és nem kizárólag a vállalkozók politikájából eredő előnyökön alapult, hanem – legalábbis részlegesen, illetve bizonyos csoportokra nézve – a munkamegosztásban gyökerezett.

Egy erősen szociológiai szemléletű munka próbálta meg megvizsgálni a német magántisztviselő problematikát összehasonlítva a különösen érdekes angolszász országok közül Nagy-Britanniával.²⁹ E munka mintegy párja Kocka Egyesült Államokra vonatkozó vizsgálatainak. Behringer először megállapítja, hogy a magántisztviselő jelenség Angliában nem létezett és nem létezik. Megfelelő szó sincs rá, hiányzik a magántisztviselő öntudat azoknál, akiknél Németországban megvan, és jogilag sincs definiálva a magántisztviselő kategória. Az igen gyér angol munkajogi törvényhozás csak negatív írással körül valami hasonlót, mint a német törvényekben definiált magántisztviselő-fogalom. A munkavédelmi törvényekben meghatározták a munkavállalók azon körét, akikre a törvény nem vonatkozik, s ez párhuzamba állítható a német törvényi magántisztviselő-definícióval. A szociálpolitikának a magántisztviselők természetesen semmilyen értelemben sem voltak célcsoportja Nagy-Britanniában, szemben Németországgal. A magántisztviselő hiányát magyarázandó az angol társadalomban Behringer a brit társadalom stabilitását említi. Maga a munkásmozgalom és annak politikai pártja sem vonta soha kétségbe a fennálló társadalmi rendet, ezért nem volt szükséges a köztes rétegeket privilégiumokon keresztül a fennálló viszonyok stabilizáló tényezőjévé formálni. E csoportok amúgy is a középosztály részeként határozták meg magukat és osztoztak annak liberális szemléletét és az önszolgálatba vetett hitét. A középosztályok e liberalizmusával is összefügg az angol fejlődés egy lényegi sajátossága, az állam sajátos szerepe. A magántisztviselő réteg ki nem formálódásában ez annyiban játszott szerepet, hogy a különböző foglalkozási csoportok egységesülése azt előmozdító törvényi szabályozás hiányában elmaradt. A foglalkozási tradíciók és elkülönülések elevenek maradtak. Ehhez járult még a „respectability” és a „gentleman” sajátos angol ideálja, amit minden, magát a középosztályhoz soroló csoport a magáénak vallott.

Számos olyan munka is született azonban, amelyik nem nemzetközi összehasonlításban, hanem Németországon belül próbálta megvizsgálni a Kocka által felvetett kérdéseket. Részben egyes vállalatok történetét feldolgozó munkákról van szó, részben pedig olyanokról, amelyek egyes ágazatokban vizsgálták a magántisztviselők helyzetét, illetve politikai szerepüket próbálták feltárni.³⁰

Kocka munkáit azonban kritikák is érték. Günther Schulz erőteljesen bírálta Kocka forrásait és módszereit. Ő saját kutatásában tartózkodott forrásainak a statisztikai feldolgozhatóság alapján történő megszürésétől, inkább egyes munkaszerződéses, karrieres esettanulmány jellegű elemzésébe fogott. Kutatásának eredményeként megkérdőjelezte a nagy kat-

²⁹ Behringer, Peter: *Soziologie und Sozialgeschichte der Privatangestellten in Grossbritannien*. Frankfurt am M.–New York, 1985.

³⁰ Lásd: Priamus, Heinz-Jürgen: *Angestellte und Demokratie. Die nationalliberale Angestelltenbewegung in der Weimarer Republik*. Stuttgart, 1979.; Rupieper, Hermann-Josef: *Arbeiter und Angestellte im Zeitalter der Industrialisierung. Eine sozialgeschichtliche Studie am Beispiel der Maschinenfabriken Augsburg und Nürnberg. 1837-1914*. Frankfurt-New York, 1982.

góriák, mint a munkások és magántisztviselők érvényességét és a történeti elemzésben való használhatóságát is. Az általa vizsgált cég történetében e két fogalomnak szerinte nincs reális tartalma. Mindkettő mögött több, a különféle ismérvek szerint nem is egységes kategóriát alkotó csoport állt (napi vagy havi bér és annak nagysága, további prémiumok, a felmondásra s elbocsátásra vonatkozó szabályok, egyéni munkaszerződés vagy a kollektív munkarend érvényessége stb.).³¹

Egy tanulmányában – talán kényelmi okokból – mégis „a” magántisztviselőkre nézve általánosította kutatásainak eredményét Schulz.³² A proletarizálódás tézisének igazolását Kockánál és az őt követőknél, olyan statisztikai adatok jelentik, amelyek nagyrészt a magántisztviselő szervezeteknek az 1911-es nyugdíjtörvényük előkészítése során végzett adatgyűjtéseiből származnak. Schulz szerint viszont még azt sem lehet kizárni, hogy a szervezetek kozmetikázták, rosszabbnak tüntették fel tagjaik jövedelmi viszonyait a valóságosnál, hogy az állami szociálpolitika védelmét megszerezzék. Ezen túlmenően azonban tovább gyengíti az adatok érvényét, hogy a gyűjtés csak a szervezetek vonzáskörébe tartozó magánalkalmazottakra terjedt ki, és könnyen lehet, hogy az önkéntes adatszolgáltatásban közülük is inkább a szegényebbek vettek részt. A magántisztviselői átlagbérek korszakban megfigyelhető csökkenésének pedig, amelyet több forrás is alátámaszt, Schulz más magyarázatot ad, mint a proletarizálódást. Szerinte ez az a kor, amikor nagy tömegű – és a kiépülő nagyvállalati bürokráciákban, illetve a születő tercier szektorban alárendelt pozíciót jelentő – új állás született. Ezek közül sokat nők foglaltak el – ez a gépiro kisasszonyok megjelenésének korszaka –, akik azonban csak időlegesen vállaltak munkát, mert házasságkötésük után felhagytak az ilyen jellegű kenyérkeresettel. Így tehát az átlagbér csökkenése mögött ezeknek az alárendelt helyzetű állásoknak a megszaporodása áll, a csökkenés nem érintette a már korábban alkalmazott tisztviselőket. A proletarizálódás következő, első világháború alatti szakaszával kapcsolatban is kimutatja Schulz, hogy bár a magántisztviselők életviszonyai drámaian romlottak, a különbségek mégis fennmaradtak az alkalmazottak és a munkások között, mert az utóbbiaké is legalább olyan mértékben romlottak. A bér nagyságán túl azonban a magántisztviselők folyamatosan élveztek további előnyöket is. Állásuk biztosabb volt, betegség és baleset esetén kedvezőbb ellátásban részesültek, a munkásokkal ellentétben karrier esélyeik elvben a legmagasabb szintekig is nyitva voltak (egy munkás kilátásai a művezetői szintnél lezárultak), a nagyobb vállalatokban pedig az rangidősség szerint haladhattak előre. A kritikai megállapításokon és a proletarizálódás régi tézisének cáfolásán kívül azonban Schulz a társadalmi folyamatok Kocka által legfontosabbnak tartott területén is kifejti véleményét. A magántisztviselő – munkás választóvonalnak szerinte az üzemi munkamegosztásban is megvolt a maga alapja. A századforduló idejére vonatkozóan állapít meg a bürokratizálódás és proletarizálódás tézisével szemben egy hármass folyamatot. A magántisztviselő réteg egyrészt differenciálódik, sokféle eltérő jellegű és presztízsű állás jön létre, a magántisztviselő jövedelmek szóródása is ennek megfelelően széthúzódik, másrészt viszont ennek ellenére a magántisztviselők nivellálódnak a munkássággal szemben öntudatuk és jogi helyzetük szempontjából épp úgy, mint az üzemekben bejárható karrier utak szempontjából. A harmadik folyamat a betöltött funkciók formalizálódása, leválása a személyekről. Ennek során a vállalkozó hatalma a magántisztviselők fölött a munkateljesítményre korlátozódott. De más ez Schulz szerint, mint a klasszikus értelemben vett bürokratizálódás, a feladatok rutinizálódása, ellenőrizhetőbbé válása, amit Kocka is leírt már. A magánélet és a munka szétválásáról van szó. Eredetileg a tulajdonos és alkalmazottja viszonyában nem egy tárgyában és idejében

³¹ Schulz, Günther: Die Arbeiter und Angestellten bei Felten und Guillaume. Sozialgeschichtliche Untersuchung eines Kölner Industrieunternehmens im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert. Wiesbaden, 1979.

³² Schulz, Günther: Die industriellen Angestellten. Zum Wandel einer sozialen Gruppe im Industrialisierungsprozess; Sozialgeschichtliche Probleme in der Zeit der Hochindustrialisierung (1870-1914). Hrsg. von Hans Pohl. Paderborn-München-Wien-Zürich. 1979. 217-266.

korlátozott munkateljesítményről és ennek pénzbeli ellenszolgáltatásáról volt szó, hanem egy mindkét fél által életre szólónak várt személyes viszonyról, amelyben az alkalmazott teljes személyével szolgáltatta alkalmazóját, aki ennek fejében köteles volt gondoskodni róla. Egyfajta „szolgálati és hűségkötelezettség” (Dienst- und Treuepflicht) állt szemben a „gondoskodási kötelezettséggel” (Fürsorgepflicht), amit a tulajdonosnak mint „jó családapának” kellett gyakorolnia. (A század közepén egyes alkalmazottak és különösen a tanoncok még a munkahelyükként szolgáló épületekben laktak.) A munkaadó és munkavállaló közötti kölcsönös szolgáltatásokat az így értett munkaviszony keretben, mint önkéntes teljesítményeket fogták fel, tehát jogilag nem követelhetőként. Ez a 19. század közepére jellemző képlet változott lassan Schulz szerint egy patriarchális nagyüzem irányába, amely az első világháborúig sikeresen működött. Ennek keretében, változatlanul jogilag nem igényelhetően, de széleskörű szolgáltatásokat nyújtott a cég tisztviselőinek biztosítási intézményektől szolgálati lakáson át az óvodáig. Ennek fejében azonban a magánéletben is megfelelő viselkedést várt el és azt, hogy a tisztviselő elfogadja, hogy munkaidejét a feladatok mennyisége szabályozza, tehát nincs időben korlátozva munkateljesítménye, hanem szükség esetén rendkívüli munkákat is el kell végeznie. A munkaviszonynak e felfogását tekintve Schulz szerint Kocka kérdése arra vonatkozóan, hogy miért privilegizálták a magántisztviselőket a gazdasági racionalitás ellenére, nem logikus. A fordítottja lenne megmagyarázandó, az ugyanis, ha nem privilegizálták volna őket. Az üzemi viszonyok azonban nem kizárólag a gazdasági racionalitás szerint épültek fel, és nem is szorosan célszerűségi szempontok határozták meg a patriarchális rendszer működését.

Michael Prinz könyve lényegesen megújította a magántisztviselő réteg különállásáról szóló kutatások kérdésfeltevéseit.³³ Kocka megállapításaiból indult ki, amelyek szerint nem lehet egy szociológiailag logikus magántisztviselő fogalmat kidolgozni, mert az 1911-es törvényben magántisztviselőnek elfogadott csoportok helyzetében semmi sem közös az üzemekben, illetve vállalatokban betöltött funkcióik, de gyakran életmódjuk szempontjából sem, mivel a magántisztviselők felsorolása a törvényben nem cseknek, hanem a rendies elkötelezettségnek és az adott politikai erőviszonyoknak eredménye. Tehát a társadalmi struktúra története szempontjából esetleges faktorok határozták meg létrejöttét. Ebből is következőleg a szerző a gazdasági viszonyok és a társadalmi-politikai szféra viszonylagos különállósága mellett érvel. A magántisztviselők és munkások között mégis fennálló gazdasági és főként társadalmi és politikai különbségeket az ezeket elsősorban konstituáló jogi szabályozások létrejöttére koncentrálna próbálta megmagyarázni.

Prinz úgy véli, 1890 után indult bomlásnak az a patriarchális, klientúraszerű rendszer, amely a különféle alkalmazottakat és az alkalmazókat összefűzte. E bomlási folyamattal párhuzamosan indult meg a magántisztviselő rétegtudat kiépülése, amit követett a különálló magántisztviselő státusz elemeinek létrehozása. Ez az 1911-es törvénnyel indult, további elemek azonban már a háború alatt vagy a Weimari Köztársaság idején jöttek létre. 1916-ban létrehozhatták a munkásoktól külön álló üzemi érdekvédelmi szervezeteket (Angestelltenausschüsse), amelyek vita esetén a vállalaton kívüli fórumokhoz is fordulhattak. 1918-ban elismerték szervezeteiket a kollektív szerződések megkötésére jogosított feleknek, és megerősítették üzemi érdekképviselőiket, noha az SPD megszüntetésüket kívánta. 1921-ben és 1926-ban elbocsátásukkal kapcsolatban hoztak törvényeket, amelyek munkahelyük biztonságát nagyban megnövelték. Az utóbbi törvény rendelkezései gyakorlatilag lehetetlenné tették a 40 év feletti magántisztviselők elbocsátását, kötelezővé tették a cégeknek a megüresedett állások bejelentését, jelentősen megnövelték a felmondási időt és a végkielégítés összegét. 1923-ban és 1926-ban, két lépcsőben külön munkás- és külön magántiszt-

³³ Prinz, Michael: Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen. Die Entwicklung des sozialen Status der Angestellten von der Weimarer Republik bis zum Ende der NS-Zeit. München, 1986. (a továbbiakban: Prinz)

viselő-kamarákat hoztak létre. 1927-ben az egységes állami állasközvetítés létrehozásakor a magántisztviselő-szervezetek megtarthatták különálló közvetítő irodáikat, sőt 1929-ben az állami közvetítő irodák is átálltak a magántisztviselők külön kezelésére. Tehát a magántisztviselők különálló státuszának kiépülése jelentős részben a weimari időkre esett és nem a császárság korára.³⁴

Ezek az intézkedések, különösen a munkásokra vonatkozókkal összehasonlítva igen érdekesek. Az idős munkások védelmére például, noha az SPD ezt szorgalmazta, nem született külön törvény. A társadalombiztosításban is inkább a két csoport különválasztásának tendenciája érvényesült. Az 1880-as években kiépült társadalombiztosítási intézményrendszerben még csak fakultatív lehetőség volt a külön magántisztviselő pénztárak létrehozása. A kötelezően létrehozott területi kasszák mellett, amelynek vezetése általában szociáldemokrata kézben volt, a magántisztviselő szervezetek éltek is a külön biztosítópénztárak létrehozásának lehetőségével az olyan magántisztviselők számára, akik évi 2000 márkánál kevesebbet kerestek, tehát biztosításra kötelezettek voltak. 1911-ben, amikor a kötelező különálló magántisztviselő biztosítást létrehozták, az ez utóbbiak biztosítópénztárainak sokkal nagyobb autonómiát hagyott a kormányzat, mint a munkások területi pénztárainak. A világháború után, mivel a háború alatt sok biztosító tönkrement, illetve az új magántisztviselő pénztárak még nem tudtak megszilárdulni, egy újabb társadalombiztosítási reformot kellett végrehajtani. Szemben a szociáldemokraták igényeivel ekkor is megtartották a magántisztviselők külön biztosítását, sőt a kettős biztosítás addigi problémáját is az ő javukra oldották meg. (Sok alacsonyabb beosztású tisztviselő eredetileg a területi munkás biztosítópénztárakban volt biztosított, mint évi 2000 márkánál kevesebbet kereső munkavállaló. 1911 után azonban, akik ezek közül magántisztviselőnek minősültek, azok egy újabb biztosítónak is tagjai lettek. Ezek biztosítását a munkás kasszában a háború után megszüntették, de oly módon, hogy korábbi befizetéseik nem veszték el.) Ezzel a két rendszer teljesen szétvált. A magántisztviselőké a munkásokénál kedvezőbb szolgáltatásokat nyújtott – noha a munkásokat több kockázat fenyegette –, amelyek kevésbé függtek a befizetett járulékok nagyságától, és amelyeket illetően az állam magasabb minimum szintet garantált.³⁵

Mindezen intézkedések eredménye Prinz szerint megkérdőjelezi a proletarizálódás téziséét. Ezek a magántisztviselők sok szempontból a munkásokénál lényegesen jobb helyzetét garantálták. Emellett más fejlemények is ellent hatottak a proletarizálódásnak. Jelentősen rövidült a munkaidejük a nyolc órás munkanap bevezetésével. (Ezt is azonban két külön törvényben vezették be a magántisztviselők és a munkások számára, noha semmi akadálya nem lett volna annak, hogy egy törvénnyel oldják meg a kérdést.) A kollektív szerződés bevezetése, noha formailag azonos helyzetbe hozta őket a munkásokkal, valójában egységesítette és megerősítette különjogaikat.³⁶ E különjogok, a szabadság, felmondási idő stb. tekintetében kedvezőbb helyzetüket a munkásokkal szemben megerősítették.³⁷ A vállalatoknál általában alkalmazott bonyolult prémiumrendszerek is a munkások és tisztviselők közti nivellálódás ellen hatottak. De változatlanul fennállt a napibér és havibér különbsége is, az utóbbi nemcsak magasabb volt, hanem sokkal kevésbé volt közvetlenül teljesítményfüggő. Egy 1929-es felmérés szerint pedig a magántisztviselők fizetése még mindig a szolgálati idővel együtt nö-

³⁴ Prinz 25-33.

³⁵ Prinz 33-43.

³⁶ A háború előtt a magántisztviselő szervezetek még nem tudták elfogadni a kollektív szerződések gondolatát, mert ez ellentkezett azzal az elképzeléssel, amely a tisztviselő és tulajdonos viszonyával kapcsolatban uralkodott. Munkájukat is túl egyéninek tartották ahhoz, hogy a munkásokhoz hasonlóan kollektív szerződésekkel lehessen rendezni munkaviszonyukat.

³⁷ A háború után a munkások is megkapták a fizetett szabadság intézményét, addig az szokásjogilag csak a magántisztviselők számára érvényesült. Az utóbbiak számára azonban ennek feltételei a húszas években sokkal kedvezőbbek voltak.

vekedett, szemben a munkásokéval, akiknek keresete egy idő után még mindig csökkent. Továbbra is eltérő volt a munkatermek jellege, illetve a személyes kapcsolatok stílusa.³⁸

A fenti folyamatokban, Prinz szerint a főszerepet a magántisztviselő szervezetek játszották. Ők voltak a magántisztviselők országos szintű ideológiai integrációjának előmozdítói, amely a szakmákon túli egységes rétegtudat kialakulását szolgálta, és ők voltak a magántisztviselőkre vonatkozó társadalombiztosítási, munkajogi és szociálpolitikai törvények kiharcolói is. E szervezeteket valóban jobboldali politikai álláspontok jellemezték – eltekintve egy háború végi balratolódástól, amikor a helyzet nem volt ebből a szempontból egyértelmű –, de ez nem akadályozta meg, hogy ugyanakkor szakszervezetekként tevékenykedjenek. Sőt véleménye szerint éppen ez a kettős stratégia vezetett a sikerhez. Miközben a magántisztviselő szervezetek ideológiai és politikai szempontból a burzsoáziába (illetve a mérsékelt jobboldalba) integrálódtak, jól szervezett szakszervezeti lobbiként is tevékenykedtek. Sikereket azonban elsősorban a weimari korszakban értek el, császárság idején 1911-ig a kormány részéről nem érkezett pozitív válasz a magántisztviselő szervezetek jobboldali politikai állásfoglalásaira, sem a magántisztviselőknek szóló külön rendelkezések kiadását igénylő akcióikra. Az első világháború után azonban magas szervezettségük (a magántisztviselők 40%-a részt vett valamely magántisztviselő szervezetben, ami magasabb arány, mint a munkásoké) és a Weimari Köztársaság sajátos politikai adottságai folytán sikeresek voltak. A háború előtthöz képest csökkent az egyes pártok területi kötődése, ami által a verseny a szavazatokért élesebbé vált. A magántisztviselő szervezeteknek sikerült az egyes politikai pártokkal jó kapcsolatot kialakítaniuk. Kölcsönös támogatást tudtak nyújtani egymásnak, helyi szinten választások idején a magántisztviselő szervezetek támogatása jelentős tényező volt. Cserébe az egyes pártok felvették jelöltjeik közé a különböző szintű választásokon a magántisztviselő szervezetek képviselőit. Ennek eredményeként a Reichstag minden frakciójában ültek magántisztviselő képviselők – kivétel a kommunisták –, akik általában pártjuk szóvivői voltak magántisztviselői vagy szélesebb szociálpolitikai, társadalombiztosítási ügyekben. A magántisztviselőkre vonatkozó vitákban az egyes frakciók álláspontját magántisztviselők fejtették ki, és más pártok részéről erre ugyancsak magántisztviselők, esetleg ugyanahhoz a magántisztviselő-szervezethez tartozó képviselők válaszoltak. Ennek a jól szervezett magántisztviselő lobbinak, amely mögött több százszázres létszámú szövetségek álltak, többször sikerült a fennálló politikai koalíciókon túlnyúló egységet létrehozni magántisztviselő kérdésekben. Az SPD, miután az 1922-es társadalombiztosítási választásokon a magántisztviselők között egyértelmű vereséget szenvedett, szavazóit megtartandó nem foglalt egyértelműen állást ezzel a magántisztviselő lobbival szemben. Ugyanerre a magatartásra kényszerült a szociáldemokrata magántisztviselő szervezet, amely egy idő után például szintén kénytelen volt létrehozni egy külön magántisztviselő társadalombiztosítási pénztárat befolyása megőrzése érdekében, noha eredetileg ellenezte azok létét.

Prinz úgy látja, szociálpolitikai úton egy olyan csoportot hoztak létre, amelynek az üzemek, illetve vállalatok szervezetében nem volt meg a funkcionális alapja. Ez a magántisztviselő szervezetek sikere volt, mégsem érthették volna ezt el, ha a szélesebb nyilvánosság nem támogatja ügyüket. Szerinte a weimari nyilvánosság részben tudatosan, részben reflektálatlanul, követve bizonyos társadalompolitikai tradíciókat, támogatta a magántisztviselő különállást, nem egyszerűen taktikai megfontolásokból a szociáldemokrácia ellen. Ez utóbbi pedig nem tudta megakadályozni a magántisztviselői igények érvényesítését. A szociáldemokrácia creje pedig paradox módon mégis hozzájárult a magántisztviselő különjogok kiépítéséhez. Azok részét képezték a kiépülő jóléti államnak, annak létrejötte pedig a szociáldemokrácia fellépése nélkül elképzelhetetlen volt. (Jó példája ennek a nyolc órás munkanap bevezetése.)

³⁸ Prinz 13-18.

A német állam ennek következtében vált a munkacrépiac közvetlen reguláló tényezőjévé, ami másutt ekkor és így még nem történt meg.³⁹

Michael Prinz eredményeit is felhasználva született Helmuth Trischler munkája, amely a bányászat tisztviselőinek helyzetét dolgozta fel egészen tág időhatárok között.⁴⁰ Barbara Bichler pedig könyvében az 1911-es kötelező magántisztviselő nyugdíjbiztosítás létrejöttével foglalkozott.⁴¹

Ha a fenti munkák központi szervező elemét keressük, azt a kérdést, amelynek feszültsége mozgatja a szövegeket, két sajátos átalakulást figyelhetünk meg a világháborúk körül. Az első világháború előtt a marxista indíttatású szerzők is a magántisztviselők társadalmi középhelyzetét vizsgálták. Az 1920-as években dominánssá válik az a kérdésfeltevés, amely a magántisztviselő öntudat és a termelési viszonyok közötti diszkrpanciára hívta fel a figyelmet, s amely már a megelőző korszak szociáldemokrata szellemiségű munkáiban is benne rejtett. A náci kor előtti időszakról megállapítható, hogy a magántisztviselőkkel foglalkozó irodalom részben a magántisztviselők megfogalmazódó igényeit támogató törekvésekből jött létre, illetve a velük szemben támasztott nemzeti igények megfogalmazásaképpen, vagy a szociáldemokrata, illetve baloldali indíttatású szerzők tollából született, mivel e tábornak problémát okozott egy olyan munkavállalói réteg megléte, amelyik velük ellentétes politikai irányokba haladt. Ez utóbbi szemléletű munkákat a termelési viszonyok marxista felfogását a weberi rendi jellemzők vizsgálatával többé-kevésbé kombináló módszer jellemzi. Elméleti szempontból a legkidolgozottabban Hans Speiernél figyelhetők ez meg, aki majd minden a történeti irodalomban később kifejtett és alátámasztott állítást megfogalmazott már, bár némely megállapításait természetesen vitatták is. A második világháború után ez a tradíció folytatódott, de egészen más kontextusba került a téma. Többé nem a baloldal nézőpontjából tárgyalták egy jobboldalinak tekintett társadalmi csoport helyzetét, hanem Németország és a többi nyugati állam összehasonlításában váltak érdekessé a magántisztviselők. A német *Sonderweg* társadalomtörténeti értelmezésének egyik kulcspontját képezte a sok szempontból modern, de mégis rendies réteg története. A lényegi kérdés itt úgy hangzott, hogy miért vannak magántisztviselők Németországban és nincsenek a tőle nyugatra eső országokban. A társadalomtörténeti munkákban a kezdeti korszakhoz képest a termelési viszonyok kiindulópontul vétele fokozatosan háttérbe szorult, noha Kocka munkáiban még világosan jelen van, de mellette már itt is megjelenik egy funkcionalista jellegű, a társadalmi, üzemi munkamegosztásra vonatkozó vizsgálat.⁴² Ennek keretében taglalják a bürokratizálódás jelenségét és társadalmi hatásait.

A Weimari Köztársaság idején uralkodó ideológiakritikai paradigma is lassan háttérbe szorult a második világháború után. Kocka koncepciója és megközelítésmódja még beleillik a tradícióba, s a magántisztviselők történetének számos olyan variációja létezett, amely benne

³⁹ Prinz 44-51.

⁴⁰ Trischler, Helmuth: Steiger im deutschen Bergbau. Zur Sozialgeschichte der technischen Angestellten 1815-1945. München, 1988.

⁴¹ Bichler, Barbara: Die Formierung der Angestelltenbewegung im Kaiserreich und die Entstehung des Angestelltenversicherungsgesetzes von 1911. Frankfurt, 1997. Bichler könyvében hangsúlyozza, hogy a megszületett törvényt szakítást jelentett a társadalombiztosítás addigi elvivel. Addig a nyugdíjak összegét a létminimumhoz szabták, a járadékokat fele-fele arányban a munkavállalók és a munkaadók fizették, de a biztosítópénztárak szolgáltatásaihoz az állam is hozzájárult. A magántisztviselők nyugdíját ezzel szemben úgy állapították meg, hogy az ne szociális segély legyen az öregkori szegénység ellen, hanem a megelőző korszak életszínvonalához hasonló életnívót garantáljon nyugdíjas korban is. Ez 1911-ben, Bichler szerint, privilégium volt (hasonló az állami hivatalnokok nyugdíjrendezéséhez), később azonban minden társadalombiztosítási reform mércéjévé vált.

⁴² Kivételként lásd: Kadritzke, Ulf: Gedulden Arbeit. Zur Soziologie und sozialen Bewegung der Angestellten. Frankfurt, 1975. E munka dogmatikus nyelvezetét még az idős Speier is kritizálta munkájához írt kései előszavában.

maradt az „ideológia leleplezésének” paradigmájában. Valamilyen formában mind a magántisztviselő-öntudatnak, illetve tágabban az „új középosztály” (neue Mittelstand) elképzeléseknek a valóságtól (azaz a termelési viszonyoktól, illetve a társadalmi munkamegosztástól és az abból következő társadalomszerkezettől) való idegenségét elemezték, példaként említhetjük Bloch munkáit. A történeti irodalomban az ideológiakritikai szemlélet gyakran nem jelentkeztet közvetlenül megfogalmazottan, de a magántisztviselő önértelmezésről alkotott ítéletek általában tovább hordozták annak örökségét. Az 1980-as és 1990-es évek szakirodalma azonban már eltávolodik ettől a kérdéscsoporttól. Vagy némiképp szociológiai szempontú politikatörténeti elemzést ad a magántisztviselők történetének egyes részleteiről, vagy a struktúratörténettől eltérő társadalomtörténeti megközelítésmódokat alkalmaz.

A magántisztviselőkről szóló irodalom Magyarországon a második világháború előtt

A magántisztviselő társadalmi kategória Magyarországon a németországgal szinte egy időben elméleti munkák tárgya lett, mindenekelőtt a különféle magántisztviselő mozgalmak aktivistái részéről. Ezzel párhuzamosan a közvetlenül érintettekén kívül mások is megkísérelték tudományos igényű munkákban a társadalmi kategóriát leírni.⁴³

A magántisztviselők társadalmi helyzete mint probléma először szociáldemokrata szempontú munkákban jelentkezett. Bresztóczy Ernő általánosan a diplomások helyzetét vizsgálta a szociáldemokrata párt folyóiratában megjelent cikkében.⁴⁴ Úgy találta, hogy a diplomások és a fizikai munkások közti különbségtétel mesterséges, azt a burzsoázia tartja fenn, mivel az iskolázottakat a saját oldalán kívánja tudni, mert nélkülük nem tudná fenntartani uralmát az üzemekben és az államban. A diplomásokat a polgári álláspontjukból csak proletarizálódásuk, illetve annak felismerése tudja kimozdítani. Véleménye szerint a magántisztviselők már teljesen proletarizálódtak, és ezt lassan kezdik is felismerni. Ettől eltérő álláspont is megjelent azonban szociáldemokrata oldalról a magántisztviselőkkel kapcsolatban.⁴⁵ Beck Salamon szerint a magántisztviselők a „polgári oldalhoz” tartoznak. A tulajdonosok kizsákmányolják a proletárokat, majd ennek eredményéből juttatnak a magántisztviselőknek is, akik így a kapitalistákkal együtt részesednek a proletariátus kizsákmányolásából. Másodlagosan ugyan a magántisztviselők is kizsákmányoltak, de ez nem változtat alapvető szembenállásukon a munkásokkal. Helyzetükből következően a magántisztviselők polgári ideológiájúak, és legfeljebb „szociálpolitikát akarnak, nem szocializmust”.

Szintén marxista alapról, de a fenti szerzőkhöz képest eltérő eredményre jutva vizsgálja Dániel Arnold a kereskedősegédek helyzetét.⁴⁶ Kereskedősegéd alatt a bolti eladók értendőek és a nagykereskedések személyzete. A mulatságosan rémes traktátus születése egy amster-

⁴³ Számos jogi munka is foglalkozott a magántisztviselőkkel, melyek vagy az alkalmazottak vagy a főnökök szemszögéből tárgyalták a szolgálati viszonyt. Vö. Dóczi Sámuel: Főnök és alkalmazott. Budapest, 1906.; Kádár Gyula: A főnök és az alkalmazott jogviszonya. Budapest, 1912.; Kreutzer Lipót: Munkaviszony a kereskedelemben. Budapest, 1912.; Kutasi Endre: Magánalkalmazottak jogviszonyai. Budapest, 1918.; Pongrácz János: A kereskedősegédek és tisztviselők szolgálati viszonya. Budapest, 1918.; György Ernő: Kereskedelmi alkalmazottak és magántisztviselők. Budapest, 1918.; Foltányi-Hollósy: A magánalkalmazottak szolgálati viszonya. Budapest, 1919. A két világháború között is jelentek meg további önálló munkák a magántisztviselők szolgálati viszonyára vonatkozóan. Számos kiadvány létezett továbbá a fentiekén kívül is, amelyek – ha nem is önállóan –, de tárgyalták a magánalkalmazottak munkajogi viszonyait: Dr. Klupathi Antal: A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. Budapest, é. n.; Dr. Neumann Ármin: A kereskedelmi törvény magyarázata. Budapest, 1892.; Dr. Nagy Ferenc: Magyar kereskedelmi jog. Budapest, é. n.

⁴⁴ Bresztóczy Ernő: Az iskolázottak és a szociáldemokrácia. Szocializmus, 1906. dec. 20. 119-126.

⁴⁵ Beck Salamon: A magánhivatalnokok szervezkedése. Húszadik Század, 1906. VII. évf. 5. sz.

⁴⁶ Dániel Arnold: A szociális kérdés a kereskedelemben. A huszadik század könyvtára. Budapest, 1905.

dami nemzetközi szocialista kereskedősegéd kongresszushoz kapcsolódik. Dániel szerint a kereskedő, és így segédje is nem végez munkát, nem alakít át anyagot. A kereskedelmi műveletek, az adásvétel a kisajátítás megvalósulásai. Ehhez kereskedelmi ravaszság kell. $E + t + r$ ebből jön ki a kereskedősegéd bérc. $Erő + tanultság + ravaszság$. A szakmunkás csak $e + t$, a napszámos csak e . Mivel a kereskedelem nem munka, az adásvétel (munkacről és árué) a kisajátítás módja, így a segéd sem úgy proletár, mint a munkás, de mégis bémunkás. Ez az elmentmondás nyilvánul meg a segédek mozgalmában is. A segéd meg fog szűnni a kapitalizmus koncentrációs fejlődési törvényeinek következtében. Az áruházban munkásnő lép a helyébe, a többi kereskedelem pedig megszűnik, csak gyárak és áruházak lesznek. Az amsterdami kongresszus tehát, amely a munkaadókkal szembeni osztályharcot ajánlja, tévúton jár.

Fenyő Vilmos *A középosztályok dinamikája és a magántisztviselők* című munkája közel fél évszázadra megadta a kategória elhelyezésének azokat a jegyeit, amelyek a munkásosztály oldalán jelölték ki a magántisztviselők helyét.⁴⁷ Fenyő szerint „a 37 kereskedelmi iskola termelte” magántisztviselőikön kívül „az összes szabad- és szellemi munkás pályákról lecsúszotakból, kereskedő és iparos segédekből felemelkedőkből, quietált katonatisztekből és őrmesterekből”⁴⁸ álló osztály (bár ahogy maga is írta – „e megjelölést csak a rövidség kedvéért fogadjuk el”)⁴⁹ dekadens jellegű, az elproletárosodás útján megállíthatatlanul halad „a fejlődés során”.⁵⁰ E következtetést éppen létszámuk kimutatható gyarapodásából vonja le: „Fogynak a termelő alanyok, ... s szaporodnak az alkalmazottak”,⁵¹ s az e tény által jelzett tőkekoncentráció nem ad esélyt arra, hogy a magántisztviselők önállósuljanak. Mivel munkájuk produktív – a munkás által termelt használati értéket ők alakítják áruvá, tehát társadalmi értéké – az általuk termelt értéktöbbletet pedig ugyanúgy elvonja a tőkés, mint a munkás által termeltet, „bizonyos, hogy a jövő a magántisztviselői kart a proletariátus harcosául fogja köszönteni”,⁵² ... hiszen „a magántisztviselő maga is proletár ... bémunkás, munkacreje épp oly áru, mint a kézimunkás”.⁵³ Fenyő Vilmos csak anyagi jellegű követeléseknek (munkaidő, munkabér) látta értelmét, másféle javítást a magántisztviselők helyzetén nem tudott elképzelni, ezeket is csak a munkásosztállyal együtt küzdve látta elérhetőnek. Érvei közvetlenül is szólnak azokhoz a magántisztviselőkhöz, akik nem „tudnak véglegesen elhelyezkedni vagy belcilleszkedni a tudatos osztálydifferentiálódás folyamatába”,⁵⁴ de akik ugyanakkor „a munkásosztálytól élesen megkülönböztetik magukat és önmegalázásnak tekintik a munkásosztályba való elvegyülést”,⁵⁵ eközben erősen kritizálta azokat a nézeteket, amelyek szerint a „magántisztviselő osztály hivatva van a régi pusztuló középosztály államfenntartó szerepét átvenni”.⁵⁶ A szerző teljesen érzéketlen a magántisztviselői státusz presztízse iránt, noha ter-

⁴⁷ Az első világháború után a magántisztviselő lét szociáldemokrata értelmezése a már itt kialakult keretek között maradt, illetve az infláció és az általános elszegényedés révén újabb empirikus érvekkel egészült ki. Bresztovszky Ede: A magánalkalmazottak szerepe a termelésben és a társadalomban.; Kertész Miklós: A gazdasági válság és a magántisztviselők. A Magánalkalmazottak Első Országos Kongresszusa. 1924.; Fenyő Vilmos: A középosztályok dinamikája és a magántisztviselők. A Húszadik Század könyvtára. Budapest, 1906. (a továbbiakban: Fenyő)

⁴⁸ Fenyő 14.

⁴⁹ Fenyő 1.

⁵⁰ Fenyő 8.

⁵¹ Fenyő 6.

⁵² Fenyő 24.

⁵³ Fenyő 13.

⁵⁴ Fenyő 1.

⁵⁵ Fenyő 1.

⁵⁶ Fenyő 1-2. Földes Béla egyetemi tanár 1906 febr. 4. a magántisztviselők nagygyűlésén. Hasonló nézeteket fejtegetett Gelléri Adolf, a Magántisztviselők Országos Szövetségének főtitkára: „A régi középosztály is tűnőfélben van és az új középosztály hatalmas összetevője, a magyar gazdasági élet gerince: a magántisztviselők osztálya. Ennek a nagy osztálynak, a magyar középosztály eme derékhadának szer-

mészretesen maga is érti azokat a szempontokat, amelyek távol tartják a magántisztviselőket a munkásosztálytól. A fő kérdés a szociáldemokrata szervezkedés szempontjából éppen ez: a magántisztviselők viszonya a proletariátushoz, azaz a munkásoknak már szociáldemokrata befolyás alatt álló részéhez. A magántisztviselők ettől egyelőre távol tartják magukat, mert a munkásságtól általában is alapvetően különállónak és különbnek érzik magukat. Ez az a tény-állás, amit a szöveg megállapít. A szöveg ezért a munkások és magántisztviselők azonos társadalmi helyzetére vonatkozó érveket fejt ki (a bér munkás pozíciója a közös) és az elkülönítő tényezőket, mint egyrészt a másodlagosakat és ideigleneseket, másrészt a téveseket állítja be, amelyek idővel a történelmi folyamatban meg fognak szűnni.⁵⁷

Megállapítható tehát, hogy a korai szociáldemokrata munkákban Magyarországon is a magántisztviselők és a munkásság viszonya volt a probléma. Másként jelennek meg azonban a magántisztviselők a nem a szociáldemokráciához tartozó szerzőknél. Rácz Lajos, a debreceni Kereskedelmi és Ipar Kamara titkára *Kereskedelmi szociálpolitika* című vaskos könyvében⁵⁸ a kereskedelmi segédek (itt bolti eladók) esetében úgy látta, hogy anyagi helyzetükön, életviszonyaikon javítani kell, de emellett bizonyos presztízsszempontok tekintetében is a bolti eladók helyzetének változtatását kívánta, mert még a „szorosan vett magántisztviselőknek (azaz irodai alkalmazottaknak) is derogál”⁵⁹ szervezeteikbe maguk közé befogadni a kereskedelmi alkalmazottakat. A bolti eladók szemszögéből nem probléma a magántisztviselők viszonya a munkássághoz (ez utóbbi nem is említetik a munkában). Sokkal inkább az, hogy a bolti eladókkal szemben is elkülönítik magukat a magántisztviselők. A két kategória közti különbség eltűnését azonban Rácz nem attól reméli, hogy a magántisztviselők proletarizálódnak, hanem attól, hogy a bolti eladók felemelkednek a magántisztviselők szintjére.

Hoffman Dezső alapos statisztikai munkájában⁶⁰ az „új középréteg” felfogás mellett érvel szemben azokkal a nézetekkel, amelyek a munkásosztályhoz tartozónak vélik a magántisztviselőket. Igaz ugyan szerinte, hogy kevesebb védeltséget élveznek, mint a köztisztviselők és munkabér jellegű fizetést kapnak, de a fizikai és szellemi munka közötti határ – még ha az bizonytalan is néhol – mégis elválasztja őket a munkásoktól.⁶¹ Művének szinte minden fejezetben felbukkanó – jellegzetesen első világháború utáni – alaptémája az, hogy a „hivatásos magántisztviselők”⁶² kereseti színvonalát, elhelyezkedési lehetőségét lerontják a háborúval munkába állt nők, a háború után B-listázottak, a leszerelt katonatisztek. Hoffman az általa feldolgozott statisztikai adatokat kétféle módon kommentálja: azokat, amelyek kedvezők a presztízsz logikája szerint, kiemeli, mint a magántisztviselők középosztályhoz tartozásának nyilvánvaló bizonyítékait; azokat pedig, amelyek kedvezőtlenek a besorolásra nézve, mint megváltoztatandókat jelöli meg. Az előbbiekre tartozik a „hivatásos” magántisztviselők

vezkedni kell, hogy lerakhassa a jelen és a jövő pilléreit és megszerezze a maga élethivatása nagy és megdönthetetlen erősségeit.” MOSZ Évi jelentés 1908. Budapest, 1909. 3.

⁵⁷ Varga Jenő egy cikke másfél évtizeddel későbből mintha a folyamat végéről nézne vissza a magántisztviselők történetére. Megállapítja, hogy a legutóbbi időkig ellentmondás látszott fennállni a „hivataltalnak úr” és a munkás között. Ez a szembenállás hiányzik Angliában és Amerikában, nálunk viszont oka a németes szellem, a militarizmus, amely a tiszt és legénység különbségét a civil életre is kiterjeszti. Objektíve a magántisztviselők is csak bér munkások, ezt a tényt végre fel is ismerték, csatlakoztak a szociáldemokráciához. Varga Jenő: A tisztviselők szerepe a munkásmozgalomban. In: Szocializmus, 1918. 11. évf. 190-196.

⁵⁸ Dr Rácz Lajos: Kereskedelmi szociálpolitika, Budapest, 1913. (a továbbiakban: Rácz)

⁵⁹ Rácz 266.

⁶⁰ Dr. Hoffman Dezső: A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, 1932. (a továbbiakban: Hoffman)

⁶¹ Hoffman 5-8.

⁶² Hoffman 74.

képzettség, nyelvismerete,⁶³ az utóbbiak közé a lakásviszonyaik. Amit e téren talál, az „szomorú dokumentuma annak, hogy ... [a magántisztviselők] keresete gyakran mennyire elégtelen a tisztviselői álláshoz méltó életstandard biztosítására”.⁶⁴ „Kedvezőtlen arányt” talál a magántisztviselők által foglalkoztatott háztartási alkalmazottak számait tekintve is.⁶⁵ Ezt (40 % nem tart semmiféle háztartási alkalmazottat) azonban megpróbálja magyarázni azzal, hogy a magántisztviselők jelentős része szüleinél él, és így nem tart külön háztartási alkalmazottat. A fizetéseket tekintve viszont nem talál kellemetlen adatokat: a magántisztviselői átlag kereset 1929 februárjában 345,6 pengő. Igaz, a fizetések elég tág határok között mozognak (50 pengőtől 6000 pengőig), és a magántisztviselők 67 %-a 300 pengő alatt keres, s az átlagot e fölül csak a kevés kiugróan magas kereset húzza. De a közalkalmazottak XI. fizetési osztályába tartozók által keresett 135 pengővel és az I. fizetési osztályban keresett 2640 pengővel összehasonlítva itt csak a legalacsonyabb, 100 pengő alatti fizetéseket illetően látott javítani valót.⁶⁶

A magántisztviselők és a kereskedelmi alkalmazottak problémáiban közvetlenül nem érintett, tudományos igényű szerzők közé tartozik Farkas Geiza, aki *Az Úri rend* című munkájában⁶⁷ a sajátos rendi jellegű kategorizálás szempontjait vizsgálva úgy látta, hogy „a társadalmi rétegzet egy bizonyos fokon az egyéni választástól függ”⁶⁸ az úriemberiség. Azt az egyén szempontjából mint egy beruházást tekinti, amelynek költségei vagy megtérülnek a nyereségeken vagy sem, még abban az esetben is, ha elismerik úrnak az illetőt.⁶⁹ A katonák, ügyvédek, orvosok, papok elismert urak, de úgy látja, a „kereskedelem küzd még az elismerésért”.⁷⁰ A hivatalnokok viszont (itt nyilvánvalóan a köztisztviselőkre gondol), noha „néhány nemzedékkel ezelőtt csak íródcákok voltak”,⁷¹ úrrá lettek, s ez olyan életvitelt kényszerít rájuk, amit csak kisebbségük bír anyagiilag. A magánhivatalnokokat nem látja az úri rendbe tartozónak, mely „bizonyos válaszfalat emel maga és a nem urak közé”,⁷² legföljebb csak a legmagasabb jövedelmű réteget, mondván a „társadalmi rétegzetben” az a pont, ahol már megvan a szabad választás lehetősége, valamint feljebb van: „A gazdag ipari, kereskedelmi vállalkozók körében békésen megférnek egymás mellett olyanok, a kiket mindenki uraknak ismer el olyanok mellett, a kiket senki sem tekint azoknak”.⁷³

Farkas Geiza munkájában nem társadalmi csoportokban gondolkodott, hanem pályákban, úgy vélte, egy-egy pálya tartozik vagy sem az úri középosztályba. Hasonló megközelítésben látta Buday Dénes is a középosztályt, aki *Magyarország honorációri osztályai* című munkájában⁷⁴ a „rég” középosztály szempontjából írta le a középosztályi csoportokat – s meg sem említette a magántisztviselőket. A középosztályt nálunk szerinte a kevés megfelelő

⁶³ Hoffman 86. „A magántisztviselők a magyar intelligenciának egyik hatalmas pillérét alkotják” – állapította meg iskolai végzettségük adataiból. Hoffman 90.: „nyelvismeretük magas aránya most újból arról tesz bizonyosságot, hogy a legműveltebb társadalmi osztályok egyike tömörül soraikban” – írta nyelvismeretük kapcsán.

⁶⁴ Hoffman 136-170.

⁶⁵ Hoffman 229. „Megállapíthatjuk hát, hogy a magántisztviselők háztartásaiban túlnyomórészt a feleség vállaira és dolgos kezére hárul a háztartási munka ellátása. Ez pedig ugyan csak messze esik attól, amit általában polgári jólétnek nevezünk.”

⁶⁶ Hoffman 221-226.

⁶⁷ Farkas Geiza: *Az Úri rend*. Budapest, 1909. (a továbbiakban: Farkas)

⁶⁸ Farkas 9.

⁶⁹ Farkas Geiza egyenként számba veszi a kereseti lehetőségeket, amelyekből egy úr elesik, az úrisággal járó plusz kiadásokat és a különféle nyereségeket.

⁷⁰ Farkas 49.

⁷¹ Farkas 51.

⁷² Farkas 21.

⁷³ Farkas 9.

⁷⁴ Buday Dénes: *Magyarország honorációri osztályai*. Budapesti Szemle, 1916. február, 470. szám. (a továbbiakban: Buday)

szintű önálló kereskedő és iparos hiányában a honorátior rétegek alkotják, azok pedig a közszolgálatot teljesítőkből és az intelligens szabadfoglalkozásúakból állnak, bár „középosztály-nak nevezhetjük színvonalra lépett a zsidóság egy része is”.⁷⁵ E felfogásban a magántisztviselők természetesen nem is jelentek meg mint a középosztályba tartozó vagy ahhoz legalábbis közelítő csoport.

Az első világháború utáni korszak szerzői közé tartozik már Weis István. A *mai magyar társadalom* című könyvében⁷⁶ a középosztályba – amelynek tagjait „képzettségük, munkájuk természete, jövedelmük mennyisége, csetleg kisebb tőkájuk” „a tisztán kezük munkájából élők és a felsőbb osztályok”⁷⁷ közé helyezi – a hivatalnokokat is besorolja, azok között pedig a magántisztviselőket is számítja (közalkalmazottak – altisztek + magántisztviselők = 150 000 hivatalnok). Szerinte ez a réteg adja a körülbelül 300 000-es létszámú középosztály felét, amelyre „nézve – sajátos és a szerző által kárhóztatott magyar jelenség – kötelező az úri rendhez tartozás”.⁷⁸ A középosztályhoz tartozók teljes számát – az elvégzett osztályok számán mérve a hovatartozást – a foglalkozásonként ide besorolt emberek számát összecsadva kapja meg. A nyolc középiskolai osztályt végzeteket automatikusan a középosztályba sorolja, a legalább négy középiskolát végzeteknél pedig számukból szakmánként megbecsüli, hogy azok közül hány lehet elég művelt vagy rendelkezhet elég nagy jövedelemmel, elég magas beosztással ahhoz, hogy a középosztályba tartozzon. Weis István, aki egy magasabb nemzeti szempontból – tehát nem egy-egy csoport szemszögéből nézi a társadalmat – erős és egységes középosztályt tartana szükségesnek. Ezt keresvén a magántisztviselőket is középosztályi helyzetűnek látja, mert nem „kezük munkájából”, hanem „képzettségükből” élnek, de a felsőbb társadalmi csoportoknál alacsonyabb jövedelemből. A lényeges szempont tehát itt is a munka természete, ez az, ami lefelé elkülöníti a magántisztviselőket. Ugyanakkor különbségeket lát – és az erős és egységes magyar középosztály szempontjából kárhóztatja cze- ket – a középosztály különféle részei között. A köz- vagy magánalkalmaztatás, a zsidó származás azok a tényezők, amelyek ebből a szempontból mint elválasztó elemek megjelennek.

Már a harmincas évek tipikus terméke Áfra Nagy Jánosnak, a pályaválasztási tanácsadás magyarországi atyjának cikke, amelyet a köztisztviselő – magántisztviselő szembeállítás jellemel. Összehasonlítása szerint a magántisztviselők (akiket az értelmiség részének tart) életviszonyai, állása bizonytalanabb volta ellenére, kedvezőbbek a köztisztviselőkéknél. A réteg problémáit demográfiai oldalról közelíti meg, s az agglégények, illetve hajadonok, valamint a gyermektelen házaspárok magas arányát a magántisztviselők között erkölcsi szempontból értékeli. Ezt összefüggésbe hozza a zsidóság magas arányával és a magántisztviselőkre jellemző szexuális szabadossággal (külön is említi a Római parti strandélet és csónakházak veszélyességét). A magántisztviselők nagyobb jogi védelmét tartaná szükségesnek, némiképp a köztisztviselők mintájára.⁷⁹ Egy másik cikkében a – nem zsidó – magántisztviselők körében tapasztalható törekvésekről írt egy magántisztviselői kamara létrehozására.⁸⁰ Szerinte az első világháború előtti – az egyesülési szabadságra alapozva létrejött – magántisztviselő egyesületek baloldaliak voltak, mostanra (1935) azonban a magántisztviselők egy kisebbségi csoportja kialakult, amelyik tudatosan nem vállal közösséget a munkássággal, s ezek körében észlelhetők a korporatívista törekvések, amelyeket az államnak támogatnia kellene.

Hasonló korporatív igényekkel lépett fel egy másik szerző, Lándori György is két kiadást is megélt könyvecskéjében, noha véleménye bizonyos kérdésekben eltért Áfra Nagyétól.⁸¹ Szerinte az első világháború előtt a magántisztviselők egyértelműen a „polgári középosz-

⁷⁵ Buday idézett műve.

⁷⁶ Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1930. (a továbbiakban: Weis)

⁷⁷ Weis 104-125.

⁷⁸ Weis 104-125.

⁷⁹ Áfra Nagy János: *A magántisztviselők*. Társadalomtudomány, 1935. 1.

⁸⁰ Áfra Nagy János: *A magántisztviselők törekvései*. Társadalomtudomány, 1935. 4.

⁸¹ Lándori György: *A tisztviselő helyzete a magyar magángazdaságban*. Budapest, 1935.

tályba” tartoztak, és támaszai voltak a kapitalista rendnek. A világháború azonban kétségessé tette középosztályhoz tartozásukat. A proletariátushoz közeledtek anyagiakban, amit csak megerősített a nagy válság, amelynek nyomán a munkanélküliség (gyakran bocsátanak el családfenntartókat, hogy a helyükre nőket vagy fiatal kezdőket vegyenek fel alacsonyabb bérért), az alacsony bérek, a túl hosszú munkaidő sújtja őket. Ezzel egyidejűleg szellemi értelemben is a proletariátushoz közelednek, egy kisebbség már a munkásosztályhoz tartozónak vallja magát, noha egy még kisebb kisebbség ragaszkodik polgári felfogásához és középosztálybeli hagyományaihoz. A nagy többség pedig érdektelen a kérdésben. Lándori ezt a nagy többséget akarja a „polgári oldalhoz” kötni. Nem szabad szerinte élezni az osztályharcot, a megegyezés útján kell megjavítani a munkásság sorsát épp úgy, mint a magántisztviselőkét. Hogy ez utóbbiak szilárdan a „polgári középosztályhoz” kötődjenek, szükség van a magántisztviselők korporatív megszervezésére. A magántisztviselői kamara szervezetének, jogainak tervezetét, a magántisztviselői állasközvetítésnek kényszeren alapuló rendszerét, a munkajogi szabályozás módosításait Lándori aprólékosan ki is dolgozta.

A magántisztviselők társadalmi helyzetét vizsgálta Boldizsár Iván is egy szociográfiájában.⁸² Szerinte a magántisztviselőről hamis kép él a társadalomban; bennük magukban is él a tudat, hogy ők „urak”, a munkás is urat lát bennük, a szabadfoglalkozású a havi fixet, a köz-tisztviselő a politikai függetlenséget és a helyváltoztatás lehetőségét irigylti tőlük. A statisztika, a nyelvhasználat „a jó polgári rétegekhez” számítja őket. A filmekből ismert magántisztviselő a Szent-István körüttől északra lakik, teakonyhás, gőzfűtéses, csőbútorokkal berendezett lakásában, Ausztriába jár síelni, koktélokat iszik és amerikai táncokat táncol. Boldizsár szerint azonban ez egy elenyésző kisebbségre jellemző csak. A magántisztviselők felének fizetése 100 pengő alatt van, kétharmadának 150 pengő alatt, „vagyis nem kapják meg a munkájuk értékének megfelelő és megélhetésükhöz szükséges fizetést.” Étkészük szegényes, gyakran ruházkodási gondjaik vannak. Ebből következik – és nem az erkölcsök lazulása –, hogy a magántisztviselő férfiak 36 %-a agglegény, és a magántisztviselőnők 77 %-a hajadon, hogy 10 magántisztviselő házasságra csak 11 gyerek jut. Helyzetüket a fizetetlen túlóra, a munkaadóiknak való kiszolgáltatottság (szervezetlenek, és szervezetteket a munkaadók nem szívesen vesznek fel) és a túladoztatottság jellemzi (jövedelmük 40-50 %-a kerül az államhoz a társadalombiztosítási járulékok és az adók révén). Az egyetlen pozitív hangsúlyt kapó elem helyzetük ábrázolásában talán a szokásjogilag létező fizetett szabadság. Helyzetük javításának útját Boldizsár a minimálbér meghatározásában és egy szolgálati pragmatika kidolgozásában látja.

A magántisztviselők a második világháború utáni történetírásban

Sajátos helyzetet foglal el az egyik legjelentősebb, máig ható tudományos igényű munka, amely részletesen foglalkozik a magántisztviselők társadalmi helyzetével. Erdei Ferencnek *A magyar társadalom a két háború között* című tanulmánya a korszak végén, a háború alatt született, de csak a '70-es években került nyilvánosságra, akkor viszont nagy hatást gyakorolt.⁸³ Erdei kissé következtelen a magántisztviselő kategóriához tartozó embereknek a kettős társadalom modelljébe való elhelyezését illetően. Egyrészt ugyanis a polgári középosztályhoz sorolja,⁸⁴ ugyanakkor viszont Az úri középosztály című fejezetben is tárgyalja őket,⁸⁵ amit az sem magyaráz meg kellően, hogy szerinte a nagy válság után az úri középosztály egyes elemei kiterjeszkedtek az ipari és kereskedelmi pályákra is,⁸⁶ mert másutt viszont maga írta, hogy „a 30-as évek nemzeti vállalkozói és magántisztviselői” csak sziget maradtak a polgári

⁸² Boldizsár Iván: A magántisztviselők szociális helyzete. Magyar Szemle, 1938. jan. 330-338.

⁸³ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. Valóság, 1976. 4-5. sz. (a továbbiakban: Erdei)

⁸⁴ Erdei 76/5. sz. 50.

⁸⁵ Erdei 76/4. sz. 46.

⁸⁶ Erdei 76/4. sz. 51.

társadalomban.⁸⁷ Felfogása szerint azonban elég egyértelműen a „magántisztviselő zsidó polgári pályának számít”,⁸⁸ amelyre azonban az úri középosztály vonásai – cselédtartás, konzervativizmus, irtózás a fizikai munkától – átmosódtak.

A tízkötetes Magyarország történetének e korra vonatkozó kötetei meglehetősen részletes-séggel tárgyalják a magántisztviselők elhelyezkedését és társadalmi viszonyait.⁸⁹ Az 1848-90 közötti időszakot tárgyaló kötet a középosztály részének tekinti őket és a közzolgálati tisztviselőkkel párhuzamosan tárgyalja helyzetüket és számuk alakulását.⁹⁰ Az 1890-1918 közötti korszakról szóló kötet megkülönböztet státuszt: az objektíve adott munkamegosztásban elfoglalt helyet és pozíciót: az egyéneknek és rétegeknek az eredetük, származásuk, műveltségük, presztízsük által megszabott helyét a társadalomban.⁹¹ E kettő a klasszikus polgári társadalmakban nem, de Magyarországon elváltak és éppen a magántisztviselők esetében a leglátványosabban. Státuszukat tekintve ők a köztisztviselőkkel azonos helyzetben vannak, s ennek megfelelően a középosztályba tartozó alkalmazotti, értelmiségi rétegeként tárgyalta őket a kötet szerzője, de pozíciója tekintetében nagy presztízskülönbséget lát a két réteg között, és úgy véli, társadalmilag sem érintkeztek.⁹² A magyar vagy elmagyarosodott polgár szerint a formális társadalmi érintkezésekben és az alsóbb néposztályok szemében Ur, de a középosztály belső struktúrájában – hiába van közte és a többi osztályok között éles határvonal – a magántisztviselők kimaradnak az úri társadalomból.⁹³

Ehhez hasonló, de Erdei nézeteit is erősen tükröző munka Berend T. Iván és Ránki György tanulmánya.⁹⁴ (Erdi munkája ekkor még nem jelent meg, de már ismerhették kéziratát.) Elemzésükben a termelőcsközökhöz való viszony mellett a szerzők is a pozíciót, történeti tradíciót, vallási különbségeket veszik kiindulópontul. Magyarországon ők egy polgárosult, kapitalista gazdaságot és egy nem, illetve csak némely szegmensekben polgárosult társadalmat látnak. A társadalom széles alsó tömegei (zárt hagyományos parasztság, proletariátus, ahova a „nem ipari” proletárokat – cselédek, szolgák stb. – is beszámítják) felett kettéhasadt közép és felső rétegeket látnak, egy polgári és egy nem polgárosult oldalt. Az utóbbi is tőkés termelési viszonyok között létezik, de társadalmilag nem polgárosult. A polgári oldalhoz – amelyet jelentős részben zsidó vagy zsidó származású emberek alkotnak – tartozik szerintük a magántisztviselőknek a két háború között létszámban erősen gyarapodó rétege is.

Más megközelítést alkalmaz *Budapest történetének* e korszakkal foglalkozó kötete.⁹⁵ A maga korszakára ez is a magánhivatalnokok számának jelentős növekedését mutatja ki, amit a tőkés gazdaság igényeivel magyaráz, de a réteget hivatalnokság címszó alatt az állami, törvényhatósági hivatalnokokkal együtt tárgyalja, ugyanakkor pedig ketté is osztja a kispolgárság és a polgárság-középpolgárság kategóriái között, amelyeket a jövedelem nagyságával különít el egymástól (a magántisztviselők tehát itt egészen más csoportokkal kerülnek egy kategóriába). Nagyobbik részük a kispolgár fogalma alá kerül. Ezt pedig sajnálatosnak, a polgárosodás megrekedésének látja a szerző, csak úgy, mint az önállóakhoz mérten túl magas

⁸⁷ Erdei 76/5. sz. 43.

⁸⁸ Erdei 76/5. sz. 43.

⁸⁹ Magyarország története 1848-1890, Budapest, 1979., illetve Magyarország története 1890-1918. Budapest, 1978.

⁹⁰ Mo. tört. 1848-90 2. köt. 1148. A vonatkozó részt Katus László írta.

⁹¹ Mo. tört. 1890-1918 1. köt. 426. A vonatkozó részeket Hanák Péter írta. Terminológiájában Bourdicu hatása ismerhető fel. (a továbbiakban: Hanák)

⁹² Hanák 452.

⁹³ Hanák 459.

⁹⁴ Berend T. Iván – Ránki György: A magyar társadalom a két világháború között. Új írás, 1973. október.

⁹⁵ Budapest története IV. köt. Szerkesztette: Vörös Károly. Budapest, 1980. A vonatkozó részeket Vörös Károly írta.

(1900 körül 40-42 %) alkalmazotti arányt a polgárság anyagi nivóján élők között. Szerinte ez a polgári fejlődés eltorzulásáról, a független polgárság gyengeségéről tanúskodik. Ez a gondolat megtalálható a Budapest történetének következő kötetében is,⁹⁶ annyiival árnyaltabban azonban, hogy az alkalmazottak arányának növekedését itt a szerző – Lackó Miklós – modernizációs jelenségnek tartja, amely csak a specifikus magyar viszonyok között, egy „különlegesen retrográd” állammal szemben válik torzulássá. E kötet a Tisztviselők, értelmiség című fejezetben tárgyalja a magántisztviselőket a körülbelül hasonló létszámú köz-tisztviselők mellé helyezve őket. Más megközelítést alkalmaz Mazsu János.⁹⁷ Tanulmányában a magántisztviselők az értelmiség egy kategóriáját alkotják. Közük azonban a posta, a közlekedés (elsősorban MÁV), a mezőgazdaság és erdészet tisztviselőit is odasorolja, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban dolgozókat azonban nem. E szerző azonban kimondottan is analitikus kategóriákkal dolgozik elemzése során, tehát vizsgálati szempontjai szerint csoportosítja a különböző korabeli társadalmi csoportokhoz tartozó egyéneket.

Gyáni Gábornak a Horthy-kor társadalomtörténetéről írt összefoglaló munkája a 20. század első felének magyar társadalmára vonatkozó korábbi diskurzustól való elszakadást célozza. Gyáni a magántisztviselőket A polgári középosztály című fejezetben tárgyalja, ezt A tisztviselő középosztály és Az értelmiségi középosztály című fejezetek fogják közre. A piac mint a megélhetés forrása az, ami elkülöníti a polgári középosztályt az állami hivatalnokoktól és a szabadpályás egyetemi végzettséghez kötött foglalkozásoktól, illetve a művészek, újságírók, valamint papok csoportjától, akik együtt az értelmiséget alkotják. A piachoz kötődő önálló, középosztályi helyzetű – tehát nem nagyon gazdag – csoportok (kereskedők, iparosok) tárgyalása után kerít sort a magántisztviselők bemutatására.⁹⁸ Véleménye szerint a magántisztviselők körében folytonos a törekvés arra, hogy maguknak „tisztviselői, vagyis középosztályi státust” biztosítsanak, aminek „előfeltétele volt, hogy a magántisztviselő munka ne minősüljön többé bér munkának.” E törekvést azonban nem koronázta siker, mert a magántisztviselők negyede, legfeljebb harmada számíthatott az iskolai census alapján a középosztály soraiba. Megállapítása szerint a magántisztviselők túlnyomó része sem fizetése, sem életformája, sem pedig öntudata szerint nem tartozott a középosztályba. E tények konstatálása után Gyáni a kettős társadalom problematikát szem előtt tartva a zsidóság arányát vizsgálja a magántisztviselők között, kimutatva, hogy a gyáripárban arányuk alacsonyabb, mint a kereskedelemben vagy a pénzügyi szektorban, s a 30-as években még további eltolódás figyelhető meg a keresztények javára a gyáripár körében.

Összegzés

Hogyan problematizálódott tehát a magántisztviselők szerepe a magyar társadalomban a második világháború előtt? A kortársak úgy látták, helyzetüket egyrészt alkalmazotti mivoltuk, másrészt munkájuk nem fizikai természete határozta meg. Ez utóbbi szempont érvényét csak a szociáldemokrata szempontú munkák vonták kétségbe, annál jobban hangsúlyozva viszont az előbbi, mégpedig egy sajátos értelmezésben (bér munkás). További elkülönítő szempont volt az alkalmazó kiléte, vagyis az a tény, hogy a magántisztviselők nem valamely közület szolgálatában álltak. Az összes munkákat átjárják bizonyos eléggé körvonalazatlan presztízsszempontok (jobb híján alkalmazva ezt a kifejezést), a szociáldemokrata munkában is jelen vannak ezek, csak éppen itt érvényüket tagadják. A magántisztviselők társadalmi hovatartozása a munkásság és maguknak a magántisztviselőknek a szempontjából probléma. Míg a század kezdetén a szociáldemokrata szempontú munkák vetik fel a magántisztviselő

⁹⁶ Budapest története V. köt. Szerkesztette: Horváth Miklós. Budapest, 1980.

⁹⁷ Mazsu János: A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének folyamata a Dualizmus időszakában. Történelmi Szemle, 1987-88. 1. sz.

⁹⁸ Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. Budapest, 1998. 239-241.

versus munkás viszony kérdését – meglehetősen bizonytalansággal a javasolt megoldások tekintetében –, úgy tűnik, az első világháború utánra e témában a szociáldemokrata szerzők egyezsége tudtak jutni, és ezután a téma háttérbe szorult. Ugyanakkor előtérbe került a magántisztviselők és a középosztály más részei közti viszony problémája. Az egész társadalom leíró tanulmányokban az első világháború idején még nem jelenik meg a magántisztviselő csoport mint olyan, és e szövegek logikája szerint nem is tartozhatna a középosztályba. Az 1930 körüli munkák viszont a magyar társadalom csoportjainak számbavételekor már a magántisztviselők társadalmi csoportját is tárgyalják és középosztálybeli helyzetűnek ábrázolják. Az első világháború után tehát e tekintetben végbement egy változás. Már ekkor fölbukkan azonban, hogy a középosztálynak a magántisztviselők, illetve tőkés vállalkozók által alkotott csoportja nem azonos jellegű a középosztály többi részével. A második világháború idejére e különбözőség Erdei munkájában már éles – és nem csak a középosztályra kiterjedő – szembenállásként jelenik meg egy polgárosult (jórészt zsidó vagy zsidó származású, a rendi társadalom „kötetlenebb elemeiből” rekrutálódó) polgári és egy polgárosulatlan „úri” oldal között. Ezzel egyidejűleg kerül előtérbe a magántisztviselők jogi helyzetének kérdése, illetve igényként a korporativista törekvések.

Összegezve az állapítható tehát meg, hogy a század első évtizedeiben Magyarországon is a német irodalmat jellemző kérdéseket vitattak a magántisztviselőkkel kapcsolatban, az első világháború után viszont a magántisztviselő–munkás különbség témája háttérbe szorult – nem épült ki egy ezt taglaló, a munkamegosztásra, bürokratizálódásra vonatkozó tudományos kutatási terület sem –, helyét pedig a középosztálybeli problematika vette át. E folyamat mögött nyilvánvalóan a középosztály huszadik század első felében zajló átstrukturálódása húzódik meg. Az 1930-as években a magántisztviselő kérdések már az egységes, kulturálisan és életmódjában integrálódott középosztály hiányáról mint nemzeti problémáról szóló diskurzusnak alárendelten jelennek meg.⁹⁹ A második világháború után e problematika folytatódik, ezen belül pedig különösen a polgári és rendi mentalitású elemek szembeállítására kapta a legnagyobb figyelmet. Emellett megjelentek olyan értelmezések is, amelyek – a történészek által végső soron a társadalmi munkamegosztás elvont elképzelése alapján konstruált fogalmakban – a magántisztviselőket az értelmiségben, illetve hivatalnokságban helyezte el (mellőzve így a különféle társadalmi megosztottságokat figyelembe vevő leírások megállapításait).

Ami a magyar és a német irodalmat összevetve első pillantásra is feltűnő, az az utóbbi gazdagsága. A német szakirodalomban épp úgy található több, a munkamegosztást az üzemekben vizsgáló és egymással is vitatkozó tanulmány – ilyenek Magyarországon hiányoznak –, mint más típusú, az előbbiekkel vitatkozó vizsgálatok. De gazdagabb a német irodalom a vizsgálati szempontok tekintetében is. Magyarországon nem merült fel, hogy magának a kategóriának a létezése kutatások témája lehetne.¹⁰⁰ Senki sem vizsgálta a kormányzat szerepét, társadalmi-politikai céljait a magántisztviselő kategória intézményeinek létrehozásával kapcsolatban.¹⁰¹ Nem került szóba, hogy milyen szerepe lehetett a köztisztviselői státusznak mint modellnek a magántisztviselő önállóság kiépülésében. A magántisztviselő–munkás viszony sem vált problémává a magyar szakirodalomban.¹⁰² Ugyanígy nem vetődött fel, hogy

⁹⁹ Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése”. Századvég, 1997. Tél.; Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég, 1997. Tél.

¹⁰⁰ Egyedül Varga Jenő néhány mondata mutatott rá – Angliával és az U. S. A.-val való összehasonlításban a magántisztviselő–munkás különbségtétel porosz és rendies tartalmára.

¹⁰¹ Németországban, mint láttuk, kezdetben a kormánynak az erősödő szociáldemokráciát ellensúlyozni akaró szándékaival magyarázták a magántisztviselő réteg kialakulását, majd más szerzők ezt inkább vitatták.

¹⁰² Vörös Károly egyetlen mondatát leszámítva. Budapest története. IV. köt. 434. Itt a szerző a polgári fejlődés megrekedésének jelét látja a magántisztviselőknek az „őket a munkásságról elválasztó korlát iránt tanúsított tiszteletben”.

rendies magatartásmintáknak, polgárosodás előtti tradícióknak is szerepe lehetett a magántisztviselő réteg kialakulásában. A magántisztviselők a leginkább elterjedt felfogás szerint a társadalom polgári oldalához tartoztak, ahol rendi elemeket senkinek sem jutott eszébe keresni. Ezen túlmenően politikai hajlamaik sem nagyon kerültek vizsgálat alá.

Mindéz azonban nem csak azt jelenti, hogy Németországban kiterjedtebb és módszerezesebb a történeti kutatás. Elsősorban arról van szó, hogy a két országban más összefüggésekben problematizálódott a magántisztviselők társadalmi csoportja mint a tudományos kutatás tárgya. Németországban is, Magyarországon is a század első felében született magántisztviselő-irodalom problémafelvetései hagyományozódtak – át- és újrafogalmazódva, illetve bizonyos szelektivitással – tovább az újabb történeti szakirodalomban is. Németországban hiányzik a köztisztviselőkkel és a középosztály többi, esetleg hagyományosabb rétegeivel való viszony problematikája, helyette a magántisztviselők és munkások viszonyának kérdése uralja az irodalmat, mégpedig egyfajta szociáldemokrata, illetve azzal vitatkozó szempontból.

A magyar szakirodalom tartózkodását a magántisztviselő-kérdések tárgyalásától 1945 után magyarázhatja, hogy a réteg – ellentétben Németországgal, ahol ma is létezik – megszűnt. Marad azonban a kérdés, hogy a magántisztviselőkkel mégis foglalkozó munkák miért teljesen más kontextusban, más kérdésfelvetések mentén közelítik meg a szóban forgó réteget. Világos, hogy Németországban a kiterjedt irodalom annak következménye, hogy az erős szociáldemokrácia, illetve általában a baloldal számára problémát jelentettek a magántisztviselők a maguk társadalmi és politikai álláspontjával. De miért nem volt ez így Magyarországon is? A szociáldemokrácia volt túl gyenge, vagy valamiért a magántisztviselők nem okoztak gondot számára? Magyarországon ezzel szemben specifikum a középosztály kettéosztottsága, ami Németországban hiányzik.

A magántisztviselőkre vonatkozó magyar és német irodalmat áttekintve a következő kérdések vetődnek fel: Miért hiányzott az első világháború előtt és miért jelent meg azután a magántisztviselők rétege a magyar társadalom leírásaiban? Miért vált ezzel egyidejűleg témává a magántisztviselők jogviszonyainak szabályozása? Miért szűnik meg jelentős témaként a 20-as évekre az a kérdés, hogy munkás-e a magántisztviselő, illetve, hogy mi a viszony a munkások és a magántisztviselők között? Hogyan viszonyult a szociáldemokrácia a magántisztviselőkhöz Magyarországon és viszont, szemben álltak-e élesen a magántisztviselők a munkásmozgalommal, illetve a munkássággal? Hogyan változott később ez a viszony? Miért jelent meg a magántisztviselők és a középosztály más részei közti viszony problémaként az 1920-as évek után? Más oldalról viszont kérdésként merülhet fel: milyen szerepe volt a magántisztviselő szervezeteknek, illetve a kormánynak Magyarországon a magántisztviselő intézmények létrehozásában? Milyen célok vezették ez utóbbit a magántisztviselőkkel kapcsolatos intézkedéseiben? Milyen természetű a magántisztviselők munkásságtól való elkülönülése? A magántisztviselők, ahogyan Erdei nyomán általában véli a magyar szakirodalom, a rendies vonásoktól mentes polgári oldalához tartoztak a magyar társadalomnak? Ha igen, akkor milyen magyarázat helyettesítheti Magyarország vonatkozásában a német irodalomban a magántisztviselők létezésére magyarázatul szolgáló rendies vonásokat? (Hiszen a német szakirodalom szerint a rendies mentalitás, magatartási minták tették lehetővé, hogy a magántisztviselőket ideológiailag, valamint szociálpolitikailag integrálják a munkásság fölé, illetve vele szemben). Ha nem, mennyiben és hogyan rendies a magántisztviselő öntudat és réteg? Milyen szerepe volt a magántisztviselő réteg létezésében a köztisztviselői állás mintájának, a magántisztviselő egyesületeknek? Ezekre a kérdésekre kell keresnünk a válaszokat.

BÓDY, ZSOMBOR

*Private clerks in contemporary and historical discourse in Germany
and Hungary in the twentieth century*

The paper surveys German and Hungarian works on the clerks of private offices [*Privatbeamten*]. Surveying the German sociological and sociographical literature in the first half of the twentieth century, the paper introduces the problematic issues concerning the social group in question. This is followed by an overview of the German sociohistorical literature after World War II. The history of *Privatbeamten* has been emphasized as one of the elements in the discussions on the special way of German social development, treated by extensive literature. The second part of the paper discusses the literature on the significantly smaller group of Hungarian private clerks, first the contemporary works before World War II, then the historical literature since the war. A comparison of German and Hungarian works generates questions on the picture of Hungarian society in the first half of the twentieth century, closely associated with the work of Ferenc Erdei. While the descriptive tradition on Hungarian society regards private clerks as belonging to the bourgeoisie part of society and free from feudal legacy, the German literature discusses the „*vorbürgerliche*”, „*vorkapitalische*” nature of this group and the role of feudal behavioural patterns. The paper, which is a chapter from a PhD dissertation in progress, discusses the possible questions resulting from the different contents of the discourses.